

चैत्रातील पहिला दिवस गुढ्या-तोरणे उभारून साजरा करण्याची परंपरा जपताना नवनवीन प्रवाह मिसळताना दिसत आहेत. एकीकडे हॉलमधल्या तेवण्याजोग्या फोल्डिंगच्या गुढ्या लक्ष वेधून घेतात, गुढीची फिल्मी स्टाईल वस्त्रे बाजारात चमकतात तर दुसरीकडे साजशृंगार केलेल्या

महिलांच्या बाईक रॅलीची चर्चा पुढील

बराच काळ रंगते. एकूण काय तर,

गुढीच्या साखरगातीच्या बदलत्या

रंगाप्रमाणे हे रंगही बदलत आहेत.

आज ३० मार्च रोजी

हिंदू नववर्षाचा

प्रारंभ होत आहे

त्यानिमित्त...

गुढी उभारता दारी...

निमित्त

उर्मिला बाजोपाध्ये

आरंभ... मग तो दिवसाचा असो वा वर्षाचा, अत्यंत आश्वासक असतो. चेतना वाढवणारा असतो. या आनंदाला आकांक्षांचे पंख असतात. खूप मोठी मजल मारण्याची, उंची गाठण्याची उमेद त्यामध्ये असते. म्हणूनच दारामध्ये गुढ्या उभारून, तोरणे लावून, दारी चैत्रांगण रेखून नव्या वर्षाचे स्वागत केले जाते तेव्हा मनमानातील आनंदाला उधाण येते.

चैत्रातील हा पहिला दिवस देवदर्शन, शोरांना वंदन, आप्तस्वकीयांची सदृच्छा भेट आदी कार्यक्रमांनी साजरा होतो. आज आपण जागतिक मान्यतेनुसार कालगणना स्वीकारून जानेवारी ते डिसेंबर असे वर्ष व्यतित करीत असलो, तरी चैत्र ते फाल्गुन ही आपली कालगणना मागे पडलेली नाही. त्यामुळे होळीची धग विडू लागताच पुढील वर्षाच्या आगमनाची सुरवात होते आणि हा दिवस

संस्मरणीय करण्यासाठी यथाशक्ती, यथाभक्ती प्रयत्न सुरू होतात. नवतेचे स्वागत करणारा हा सण फोल्डिंगच्या गुढ्या उभारून, महिलांच्या बाईक रॅली अनुभवत बदलत्या पद्धतीची ओळख करून देतो.

उहाळ्याचे हे पहिले चरण... थंडीची आल्हादादायक स्थिती सरल्याचे स्पष्टपणे दाखवून देणारे हे दिवस... आता कुठे निसर्गातले रंगांचे गाणे रंगायला सुरवात झाली आहे. षड्ज छान लागलाय... अगदी दमदार! त्यामुळे बैठक नक्कीच रंगणार. नुकताच होळीचा सण दणदणीत साजरा झाला आहे. आता फक्त तावून-सुलावून बाहेर पडलेले विचारांचे सुवर्णकण शिलकीत असायला हवेत. होळीनंतरची धुळवड आणि रंगपंचमी खोड्याळ आणि मिशिकलीने भारलेली! एकमेकांवर रंग उडवायचे, गुलाल उधळायचे; पण तेही तारतम्याचे भान ठेवून! एवढे साधत एका वर्षाला निरोप देण्याची प्रथा आपण पाळली. आता साजरा करायचा तो हा नवोन्मेषाचा दिवस... चैत्रातील प्रथम दिन...! या काळात

वसंताचा पदर एकू येऊ लागतो. आता तर चैत्रपालवीच्या रूपाने आपल्या पाऊलखुणा तो जागोजागी उमटवू लागलाय. प्राचीन पिंपळाच्या रक्त अनुभवत तांबूस-कोवळी पालवी फुटू लागली आहे. नित्य-नूतन नावीन्याचे, कोवळिकाचे लेणे जपणारा पिंपळ. दरवर्षी वसंताच्या सादाला प्रतिसाद देतो. सर्वांगाने मुक्त फुललेला चाफा-वसंताचे मनमुराद खुलणे आपल्यापर्यंत पोहोचवतो. पिवळ्याजर्द घोसांनी लदवदलेला बहावा वसंताच्या स्वागताला सज्ज आहे. लालट-शेंदरी गुलमोहोराचे घोस आकर्षक रंगाने सान्यांचेच लक्ष वेधून घेताहेत. अंगोपांगी मोहरलेला आंबा नजर उचलून बघायचे नाही म्हटले तरी वाऱ्याच्या वेगाने गंधवार्ता पसरवतोय.

आपल्या अंगप्रत्यंगाचा डेरदार डोलदारपणा सांभाळत बहरलेला शिरीष नाजूक फुलपाकळ्यांनी सान्याच उन्मुक्ततेला एक नाजूकतेची किनार लावतोय. निसर्गाचे हे तोल राखण्याचे, त्याला असणारे भान आपल्यातही कुठेतरी झिरपले

पाहिजे. तसा तर आपला निसर्गाशी संवाद सुरू असतोच. निसर्गाने वसंतागमनासाठी उभारलेली ही रंगगंधाची सुहावणी तोरणे आणि इकडे आपण चैत्रप्रतिपदेच्या निमित्ताने नववर्षाच्या आगमनासाठी उभारलेली गुढ्या-तोरणे! समयसूचकतेचे संतुलन नेमके साधले जाते. चैत्र प्रतिपदा म्हणजेच गुढीपाडवा. साडेतीन मुहूर्तातला मुहूर्त मानण्याइतके महत्त्व या सणाला आहे. शालिवाहन शकाची सुरवात गुढीपाडव्यापासून होते. त्यामागील कथा अशी सांगितली जाते की, शालिवाहन नावाचा कुंभाराचा मुलगा होता. त्याने मातीचे सैन्य तयार केले, त्यावर पाणी शिंपडले आणि त्या सैन्याला सजीव केले. त्या सैन्याच्या मदतीने त्याने म्हणे शत्रूचा पराभव केला. या कथेचा लाक्षणिक अर्थ असा घेतला जातो की, दगड-मातीसारख्या चेतनाहीन, पौरुषहीन बनलेल्या त्या काळातील लोकांमध्ये शालिवाहनाने चैत्र्याचा मंत्र

तारुण भारत

आश्विन

भरला. उत्साहाने प्रेरित झालेल्या त्या लोकांनी मर्दमकी गाजवली. शत्रूंचे विजय मिळवला. वीरश्री, सद्बिचार यासारखे गुण आपल्यातच असले, तरी काही वेळा त्यांना प्रेरित करावे लागते. हे काम शालिवाहनाने केले. म्हणून त्या दिवसापासून शालिवाहन शक सुरू झाले.

दुसरी कथा म्हणजे श्रीरामचंद्रांनी जनतेला त्रास देणाऱ्या वालीचा पराभव करून त्याच्या राज्यातील जनतेची सुटका केली ती याच दिवशी. या आनंदाप्रित्यर्थ लोकांनी घराच्या अंगणात गुढ्या उभारल्या. या गुढ्या म्हणजेच विजयाच्या पताका विजयाचे प्रतीक मानल्या जातात. मलबारसारख्या काही प्रांतांमध्ये या दिवशी वेगळीच प्रथा अवलंबतात. चैत्र प्रतिपदेच्या दिवशी घरातील सारी धनसंपत्ती देवघरात व्यवस्थित मांडून ठेवतात. पहाटेच्या शुभ वेळी घरातील सर्व आवालवृद्ध डोळे बंद करून देवघरात जातात आणि डोळे उघडून गृहलक्ष्मीसहित देवघरातील देवांचे दर्शन घेतात. यावरून भारतीय संस्कृतीत गृहलक्ष्मीला किती पूजनीय स्थान आहे ते दिसते.

आपल्याकडे आणखीही एक पद्धत या दिवशी आचरणात आणली जाते. चैत्र प्रतिपदेला सुप्रभाती कडुनिंबाच्या रसाचे सेवन करण्याची प्रथा आजही अनेक घरांमध्ये पाहायला मिळते. एरवी आपण हा कडू रस घेण्याची टाळाटाळ करू. कडुनिंबाचे औषधी गुणधर्म लक्षात घेऊन 'ठरावीक दिवशी हा रस सेवन करावा' असा प्रघात पाडणाऱ्या पूर्वजांची दूरदृष्टी यातून दिसून येते. कडुनिंब रसाचे सेवन करणाऱ्याला निरोगी शरीर लाभते.

विशिष्ट अर्थाची आणखी एक डूब यामागे असल्याचे लक्षात येते. कोणत्याही सन्मार्गावरून चालताना कितीतरी कटू विचारांचे घोट गिळावे लागतात, त्यासाठी कष्ट पडतात. हे कष्ट सुरुवातीलाच घेतल्यास पुढील मार्ग सुकर होतो. प्रांतांप्रती वेगवेगळ्या कथा सांगितल्या जातात. थोड्या फार फरकाने वेगवेगळ्या प्रथाही पाळल्या जातात. परंतु या सर्वांचा अर्थ लक्षात घेऊन आपण चैत्र प्रतिपदेला गुढ्या उभारल्या तर ते नक्कीच सयुक्तिक होईल. काळानुसार, संदर्भानुसार अर्थछटांमध्ये फरक होईल, पण अर्थाचा मूळ गाभा तोच राहील.

गुढी उभारणे म्हणजे विजयपताका फडकवणे. मग ती माणसाने शत्रूंचे मिळविलेल्या विजयाची असेल किंवा माणसाने आपल्यातच अंतर्भूत असलेल्या रिपुंचे मिळविलेल्या विजयाची असेल. प्रत्येक माणसामध्ये बऱ्या-वाईट अशा दोन्ही प्रवृत्तींचा साठा असतो. या प्रवृत्तींचा योग्य तोल राखणे प्रत्येकाच्या हातात असते. ज्या त्या व्यक्तीच्या विचारशक्तीनुसार तो आपले हे सामर्थ्य वाढवतो. म्हणूनच गुढी पाडव्याच्या निमित्ताने घरावर गुढ्या उभारताना आपण आपल्याच मनातल्या दुष्ट प्रवृत्तींचे विजय मिळवून स्वतःला सत्प्रवृत्तीच्या मार्गाने जाण्याचा आदेश देतो आहोत का, याचा विचार करायला हवा.

श्रीरामचंद्रांनी प्रजेवर जुलूम करणाऱ्या वालीचा पराभव केला तसा आपणही आजूबाजूला वावरणाऱ्या जुलुमी शक्तींचा समूळ नायनाट करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. घरीदारी कुठेही, कुणावरही आपल्याकडून अपार अन्य कुणाकडून अन्याय होत नाही,

प्राक्संगिक

पंकज जगन्नाथ जयव्हाल

डॉ. हेगडेवार यांचा ३० मार्च हा जन्म दिन. त्यानिमित्त डॉक्टरसाहेबांच्या कार्याचे स्मरण... डॉ. केशव बळीराम हेडगेवार यांच्या निधनाच्या १३ व्या दिवशी ३ जुलै १९४० रोजी नागपुरात डॉक्टर साहेबांसाठी श्रद्धांजली समेचे आयोजन करण्यात आले होते. सरसंघचालक म्हणून त्यांचे स्मरण करून श्रीगुरुजी म्हणाले की, "डॉक्टर साहेबांच्या कार्यामुळे १५ वर्षांच्या कालावधीत एक लाख स्वयंसेवकांचे संघटन झाले." दत्तोपंत ठेंगडीजींचा असा विश्वास होता की, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची स्थापना एखाद्या भावनेतून किंवा उत्साहातून झालेली नाही. डॉ. हेडगेवारजी हे एक महान पुरुष होते. त्यांनी देशासमोरील सर्व प्रकारच्या समस्यांचा अभ्यास केला. त्यांच्या काळातील सर्व चळवळी आणि स्वातंत्र्यलढ्यात, देशकार्यात, काँग्रेस आणि हिंदू सभेच्या चळवळींमध्ये भाग घेतला. बंगालमध्ये क्रांतिकारी कार्याचा अनुभव घेण्यासाठी काही काळ घालवला आणि सखोल विचार करून त्यांनी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची योजना आखली.

एका पत्रात डॉ. हेडगेवारजी म्हणतात, आम्ही राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे कार्य कोणत्याही एका शहरासाठी किंवा प्रांतासाठी सुरू केलेले नाही. ते शक्य तितक्या लवकर आपल्या संपूर्ण राष्ट्राला एकत्र करून हिंदू समाजाला स्वयंभू बनवण्याच्या उद्देशाने सुरू करण्यात आले होते; जेणेकरून हिंदू आत्मरक्षा आणि मजबूत शरीर, मन, बुद्धी विकसित करून व्यक्तिगत व राष्ट्रीय चारित्र्य निर्माण करेल. ब्रिटिशांनी संघाला कसे कमकुवत करण्याचा प्रयत्न केला? रा. स्व. संघ ब्रिटिशांच्या जवळ असल्याचा खोटा विमर्श विविध राजकीय पक्षांचे नेते आणि डाव्या विचारसरणीतून पसरवला जात आहे. ब्रिटिशांनी संघाचे कार्य कसे दडपण्याचा प्रयत्न केला, याचा त्यांनी अभ्यास करून जाणून घ्यावा. अनेक शतके आपल्या देशावर राज्य करण्याच्या इंग्रजांच्या उद्देशात राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचा विस्तार मोठा उडथळा आहे, हे इंग्रजांच्या लक्षात आले. एम. जी. हॅलेंट या दिल्लीतील ब्रिटिश अधिकाऱ्याने संघावर कारवाई करण्यासाठी केंद्रीय प्रांत सरकारवर दबाव आणला. शेवटी डिसेंबर १९३३ मध्ये मध्य भारतीय संस्थांचे

व्यापक दृष्टी असलेले महान पुरुष

कर्मचारी आणि शिक्षक यांना संघाच्या कार्यक्रमात सहभागी होण्यास बंदी घालण्यात आली. मार्च १९३४ मध्ये या बंदीच्या निषेधार्थ विधानसभेसमोर ठराव मांडण्यात आला. चर्चेनंतर ब्रिटिश सरकारने लादलेली बंदी उठवण्यात आली. डॉ. हेडगेवारजींच्या म्हणण्यानुसार, सरकारची परिस्थिती इतकी बिकट होती की, ते यापुढे संघाला कोणत्याही प्रकारे दोष देऊ शकत नव्हते. डॉ. हेडगेवारजींची विलक्षण नेतृत्व क्षमता आणि स्वयंसेवकबंदलची आपुलकी १९३५ मध्ये एका भाषणादरम्यान डॉ. हेडगेवारजी म्हणाले होते, "स्वयंसेवक आज चांगले काम करतो आणि उद्या घरी बसतो. जर एखादा स्वयंसेवक कोणत्याही दिवशी शाखेला अनुपस्थित असेल, तर त्याच्या निवासस्थानी जा आणि त्याचे कारण शोधा. अन्यथा तो दुसऱ्या दिवशीही शाखेत येणार नाही.

तिसऱ्या दिवशी संघात येण्यास कचेरल. चौथ्या दिवशी त्याला अस्वस्थ वाटेल आणि पाचव्या दिवसापासून तो विलंब करू लागेल. त्यामुळे कोणत्याही स्वयंसेवकाने संघ शाखेला गैरहजर राहू नये, हे बंधितल पाहिजे." डॉ. हेडगेवारजींची भाषा आणि वागणूक साधारणपणे सरळ आणि दयाळू होती. संघाचे कार्य राष्ट्रीय स्वरूपाचे असल्याने ते सर्व जण त्याला समर्थित आहेत; सर्वजण माझ्या कुटुंबातील सदस्य आहेत, अशी वागणूक देत. नुसती हिंदूंची संख्या वाढवण्यापेक्षा त्यांना एकत्र आणणे हे त्यांचे ध्येय होते. संघाचे कार्य आयुष्यभर करावे लागेल, यावर त्यांनी भर दिला. समाजातील अंगभूत शक्ती जागृत करणे हे त्यांचे अंतिम ध्येय असेल. डॉ. हेडगेवारजींनी स्वयंसेवकांचे मनोबल उंचावण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केले. संघटनेबद्दलच्या चर्चेदरम्यान ते

एकदा म्हणाले होते, "संघाची स्थापना झाली तेव्हा परिस्थिती इतकी प्रतिकूल होती की, काम करणे अशक्य वाटत होते. एवढ्या कठीण परिस्थितीला आपण धैर्याने सामोरे जात होते आणि निरंतर काम करत राहिलो, मग आज परिस्थितीची अडचण का, असा प्रश्न आपण उपस्थित केला पाहिजे.

आजपर्यंत आपल्या कामाचा जो काही वेग होता, तो ठीक होता. पण आता कस होणार? आजपर्यंत केलेले काम तुम्ही पुरेसे मानता का? जेवढे काम व्हायला हवे होते तितके झाले का आणि ते लवकरात लवकर पूर्ण करण्यासाठी आपण अधिक प्रयत्न करू शकतो, असे किमान प्रत्येक स्वयंसेवकाच्या मनात येत असेल असे मी नक्कीच म्हणू शकतो." डॉ. हेडगेवार यांनी संघाचे पहिले सरसंघचालक म्हणून १५ वर्षे काम केले. या काळात

संघ शाखांच्या माध्यमातून संघटना बांधणीचे तंत्र डॉक्टर साहेबांनी काळजीपूर्वक, शास्त्रीय पद्धतीने तयार केले. या संघटनात्मक बांधणीबरोबरच व्यापक राष्ट्रीय विचार, दूरदृष्टी आणि कृती नियोजन हेही सदैव असायचे. जर आपण चांगल्या संघ शाखा विकसित केल्या, ते जाळे शक्य तितके दाट केले आणि संपूर्ण समाज संघ शाखांच्या प्रभावाखाली आणला, तर राष्ट्रीय स्वातंत्र्यापासून सर्वांगीण प्रगतीपर्यंतचे सर्व प्रश्न सुटतील, असे ते म्हणायचे. वर्षानुवर्षे, त्यांना भेटलेल्या प्रत्येकाने त्यांचे आणि त्यांच्या कामाचे कौतुक केले. यामध्ये महर्षी अरविंद, लोकमान्य टिळक, मदन मोहन मालवीय, विनायक दामोदर सावरकर, बी. एस. मुंजे, विठ्ठलभाई पटेल, महात्मा गांधी, सुभाषचंद्र बोस, डॉ. श्यामप्रसाद मुखर्जी आणि के. एम. मुन्शी यांसारख्या ख्यातनाम व्यक्तींचा समावेश होता. मी कोणतेही नवीन काम करत नसल्याचा दावा डॉ. हेडगेवारजी करायचे. त्यांनी संघाची स्थापना केल्याचे कधीही जाहीर केले नाही. त्यांनी आपल्या निवासस्थानाच्या वरच्या मजल्यावर १६ जणांसमोर घोषणा केली की, आम्ही संघाचे कार्य सुरू करू. त्या दिवशी संघाला राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ म्हटले गेले नाही. ही माझी 'संघटना' आहे आणि मी ती चालवीन, असे डॉ. हेडगेवारजी कधीही म्हणाले नाहीत. त्यांनी प्रत्येक बाबतीत सहकार्याचा पवित्र आणि मानसिकता सर्वांमध्ये निर्माण केली. आज जेव्हा आपण डॉ. हेडगेवारजींनी पेरलेल्या बीजापासून उगवलेला विशाल वृक्ष पाहतो, तेव्हा ज्याचा उद्देश सर्व क्षेत्रांत भारताची उभारणी करणे आणि जाती-पातीचे अडथळे दूर करून हिंदू मध्ये एकता व समता वाढवणे हे आहे आणि हे घडत असताना आपण बघत आहोत; ज्यामुळे एकमेकांना सामाजिक, आर्थिक आणि आध्यात्मिक प्रगती करण्यास मदत होत आहे, हे सर्व वाखाणण्याजोगे आहे. या भारतामतेच्या निसर्गीक भक्ताला वंदन.

संदर्भ: राकेश सिन्हा, डॉ. केशव बळीराम हेडगेवार, प्रकाशन विभाग, नवी दिल्ली, २००३, आर. व्ही. ओतुरकर पूना, पूना महानगरपालिका : पूना, १९५१, राकेश सिन्हा, डॉ. केशव बळीराम हेडगेवार, प्रकाशन विभाग, नवी दिल्ली, २००३, एम. पी. सेन, डिव्हिजन ऑफ नॅशनल बायोग्राफी, खंड २, इन्स्टिट्यूट ऑफ हिस्टोरिकल स्टडीज, कोलकाता, १९७३

वाष्ट्रवक्षा

ब्रि. हेमंत महाजन
भ्र. ९०९६००९२५३

व्यापारी जहाजांच्या मदतीने ८५ टक्के व्यापार

जगाचा ८५ टक्के व्यापार हा समुद्रात मर्चट नेव्ही किंवा व्यापारी जहाजांच्या मदतीने होतो. सगळ्या जगाची अर्थव्यवस्था यावर अवलंबून असते. अनेकांना हे माहितीच नाही की, मर्चट नेव्ही किंवा व्यापारी जहाजे अनेक वेळा आपल्या खलाशांना वाऱ्यावर सोडून देतात. अनेक वर्षांपासून ही समस्या सुरू आहे. यावर पुरेशी कारवाई करण्यात आलेली नाही. ज्या वेळेला एखादी जहाज कंपनी दोन महिने आपल्या खलाशांना पगार देत नाही किंवा पुरेशा सुविधा पुरवत नाही किंवा त्यांना समुद्रात सोडून देते, या प्रकाराला समुद्रात सोडून दिले जाणे (abandoned at sea) असे म्हटले जाते. इंटरनॅशनल लेबर ऑर्गनायझेशनच्या आकडेवारीप्रमाणे २०२२ मध्ये १०३ वेगवेगळ्या घटनांमध्ये १००० खलाशांना समुद्रात सोडून देण्यात आले होते. २०२४ मध्ये तर कहरच झाला. यावेळी ३१३३ खलाशांना सोडून देण्यात आले. २०२४ मध्ये ८९९ भारतीय खलाशांना अशाप्रकारे सोडून देण्यात आले. यामुळे आर्थिक संकट, मानसिक त्रास त्यांना सहन करावा लागला. त्यांच्या जीवनाला धोका निर्माण झाला.

अडीच ते तीन लाख भारतीय खलाशी आंतरराष्ट्रीय जहाजांवर

आज जगातमधील खलाशांमध्ये भारतीयांची संख्या ही १३ ते १५ टक्के एवढी असून अडीच ते तीन लाख भारतीय खलाशी म्हणून वेगवेगळ्या आंतरराष्ट्रीय कंपन्या जहाजांवर काम करीत आहेत. त्यांच्या सुरक्षा आव्हानांवर जहाज मंत्रालयाचे लक्ष असणे गरजेचे आहे. मोठ्या संख्येने देशाला परदेशीय चलन मिळवून देणाऱ्या नाविकांच्या सुरक्षेवर आपण नक्कीच लक्ष ठेवले पाहिजे. जहाज मालकांना वाटते की, त्यांनी जहाज आणि खलाशी जरी सोडून दिले तरी त्यांच्याविरुद्ध कायदेशीर कारवाई करणे सोपे नाही, म्हणून ते अशा प्रकारचे कृत्य अनेक वेळा करतात. अनेक खलाशांना आणि जहाजांना समुद्रामध्ये किंवा कुठल्यातरी एखाद्या बंदरामध्ये सोडून दिले जाते. त्यानंतर त्यांच्यावर काय कारवाई करायची, हे त्या त्या देशांवर अवलंबून असते.

वेगवेगळ्या देशातील मर्चट नेव्ही कंपनी याकरीता जबाबदार आहे. समुद्रामध्ये खलाशांना का सोडून दिले जाते? या संकटापासून वाचवण्याकरिता

सर्वाधिक सोडून दिलेल्या खलाशांच्या यादीत भारत अक्कल स्थानावर

जागतिक पातळीवर काय उपाययोजना करायला पाहिजे? इंटरनॅशनल मेरीटाईम ऑर्गनायझेशनच्या काय झट्टी आहेत? भारताने राष्ट्रीय स्तरावर कोणती पावले उचलली पाहिजे या सगळ्या विषयांवर विचार केला जावा. या समस्येवर उपाय शोधण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय आणि राष्ट्रीय स्तरावर प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

समुद्रामध्ये खलाशांना सोडून देण्याची कारणे
आर्थिक कारणे : जहाज मालक आर्थिक अडचणीत आल्यास किंवा जहाज जुने झाल्यास ते जहाज आणि खलाशांना सोडून देतात. खलाशांचे वेतन देणे टाळण्यासाठी किंवा इतर खर्च कमी करण्यासाठी असे केले जाते.

कायदेशीर कारणे : काही वेळा जहाज मालक बेकायदेशीर कृत्यांमध्ये सामील असतात आणि पकडले जाण्याच्या भीतीने खलाशांना सोडून देतात. विविध देशांच्या बंदरांत त्यांनी पैसे भरल्यामुळे किंवा इतर आर्थिक कारणांमुळे जहाजे अडकतात. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कायदेशीर लढाई लढण्यामध्ये पुष्कळ पैसे खर्च होऊ शकतात. म्हणून सर्वांत सोपे असते पकडले गेलेले जहाज आणि त्यातील खलाशांना सोडून देणे. या सगळ्या बाबीतून आपले अंग काढून घेऊन स्वतःला सुरक्षित ठेवले जाते.

सुरक्षिततेची कारणे : समुद्री चाचेगिरी किंवा इतर धोक्यांमुळे काही जहाज मालक खलाशांना सोडून देतात. युद्धजन्य परिस्थितीत किंवा अपघात झाल्यावर नुकसान भरपाई टाळण्याकरिता असे केले जाते. आज अनेक खलाशी सोमाली चाचांच्या ताब्यात आहेत. याकरिता सोमाली चाचे मोठी खंडणी मागत आहे, जी देण्याकरिता जहाज मालक तयार नसतात आणि ते आपल्या जहाजांना आणि खलाशांना सोमाली चाचांच्या ताबडीत सोडून देतात. अनेक खलाशी आजही सोमाली चाचांच्या कैदेत असून त्यांना सोडविणे अत्यंत गरजेचे आहे. खलाशांना मिळणारी

वागणूक : अन्न-पाणी आणि इतर सुविधांची कमी असल्यामुळे खलाशांची प्रकृती खराब होते. आर्थिक परिस्थितीही अत्यंत बिघडते. बहुतेक खलाशांनी मर्चट नेव्हीमध्ये सामील होण्याकरिता मोठे कर्ज घेऊन आंतरराष्ट्रीय जहाज कंपन्यांमध्ये प्रवेश केलेला आहे, पण त्यांना पगारच मिळत नसल्यामुळे त्यांचे कुटुंबाची अवस्था आर्थिकरीत्या गंभीर होते. या संकटापासून वाचवण्याकरिता जागतिक पातळीवर विविध देशांनी एकत्र येऊन खलाशांच्या सुरक्षेसाठी नियम आणि धोरणे तयार करणे आवश्यक आहे.

आंतरराष्ट्रीय कायदांची अंमलबजावणी:

आव्हाने, चिंता आणि भविष्यातील मार्ग

खलाशांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय कायदांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. गुन्हा करणाऱ्या जहाज मालकांवर कठोर कारवाई करणे गरजेचे आहे. अनेक जहाजे पैसे वाचवण्याकरिता फ्लाग ऑफ कन्व्हिनियन्स म्हणजे लहान बेट राष्ट्रांमध्ये नोंदणी करतात, जिथे त्यांचे विरुद्ध कारवाई करणे कठीण असते. अशा देशांच्या विरोधात कारवाई करणे जरूरीचे आहे.

आंतरराष्ट्रीय सहकार्य : समुद्रामध्ये खलाशांना सोडून देण्याच्या समस्येवर उपाय शोधण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सहकार्य वाढविणे आवश्यक असून माहितीची देवाणघेवाण आणि संयुक्त कारवाई करणे गरजेचे आहे. जहाज किंवा खलाशी समुद्रामध्ये सोडून दिल्याची बातमी लवकरात लवकर त्या देशांकडे आणि खलाशांच्या कुटुंबाकडे पोहोचली पाहिजे; ज्यामुळे त्यांना सोडविण्याकरिता होणारी कायदेशीर कारवाई वेगाने करता येईल.

खलाशांना मदत : खलाशांना कायदेशीर मदत आणि आर्थिक सहाय्य देण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी पुढे यावे. खलाशांना सुरक्षित ठिकाणी पोहोचविण्यासाठी मदत आवश्यक आहे. सुटका होईपर्यंत अशा जहाजातील खलाशांना आर्थिक आणि इतर मदत करण्याची जबाबदारी ही इंटरनॅशनल मेरीटाईम ऑर्गनायझेशनकडे असावी. आयएम ओनी खास तर बेकायदेशीर रजिस्ट्रेशन करणाऱ्या राष्ट्रांच्या विरुद्ध कारवाई करणे गरजेचे आहे. व्यापाराकरिता समुद्रात जाणाऱ्या जहाजांच्या फिटनेस किंवा त्यांची क्षमता ही वेळेवेळी तपासली जावी, ज्यामुळे धोकादायक जहाजांमध्ये प्रवास केला जाणार नाही. जहाजांची नियमित तपासणी करणे आणि सुरक्षिततेच्या मानकांचे पालन करणे आवश्यक आहे.

जुनी आणि धोकादायक जहाजे समुद्रात जाण्यापासून रोखणे गरजेचे आहे.

इंटरनॅशनल मेरीटाईम ऑर्गनायझेशनच्या काय झट्टी आहेत?

आयएमओ ही संयुक्त राष्ट्रांची एक विशेष संस्था आहे, जी आंतरराष्ट्रीय सागरी वाहतुकीच्या सुरक्षिततेसाठी आणि सुरक्षेसाठी काम करते. आयएमओचे मुख्य कार्य आंतरराष्ट्रीय सागरी कायदे आणि मानके तयार करणे आणि त्यांची अंमलबजावणी करणे आहे. आयएमओ खलाशांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी आणि त्यांच्या सुरक्षिततेसाठी काम करते.

समुद्री व्यापाराची कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी उपाययोजना करणे. खलाशांच्या सुरक्षेसाठी मानकांची अंमलबजावणी करणे. समुद्राशी संबंधित संशोधनाला प्रोत्साहन देणे. खलाशांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करणे. आयएमओने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर काम करणाऱ्या सगळ्या जहाजांचा आणि त्यांच्या खलाशांचा एक डेटाबेस बनवावा; ज्यामुळे कोणी गैरकृत्य केल्यास त्यांच्याविरुद्ध कारवाई करणे सोपे जाईल.

भारताने राष्ट्रीय स्तरावर कोणती पावले उचलली पाहिजे?

खलाशांना कायदेशीर मदत आणि आर्थिक सहाय्य देण्यासाठी सरकारने विशेष योजना सुरू करणे आवश्यक आहे. खलाशांच्या हक्कांविषयी आणि सुरक्षिततेविषयी जनजागृती करणे आवश्यक आहे. खलाशांना त्यांच्या हक्कांची माहिती देणे गरजेचे आहे. इतर देशांच्या नोंदलांच्या मदतीने गल्फ ऑफ एडन व सोमालियाची किनारपट्टी येथे कारवाई करण्याची परवानगी द्यावी. जे जहाज मालक वेगवेगळ्या कारणांमुळे गैरकृत्य करतात त्यांना त्यांच्याविरुद्ध आंतरराष्ट्रीय स्तरावर कारवाई केली पाहिजे यामुळे त्यांना अशा प्रकारची कृती पुन्हा करता येणार नाही.

निष्कर्ष : समुद्रातील खलाशांच्या सुरक्षा आणि अधिकारांचे संरक्षण अत्यंत महत्त्वाचे आहे. जागतिक स्तरावर जहाज सहकार्य, प्रभावी कायदे आणि जागरूकता वाढविणे हे यासाठी आवश्यक आहे. आंतरराष्ट्रीय सागरी संघटना (खचज) ने सागरी काम गार करार (चडड) २००६ या कायद्याची कोटकोरपणे अंमलबजावणी करावी आणि दोषी जहाज मालकांना काळ्या यादीत टाकावे, त्यांच्याविरुद्ध कायदेशीर कारवाई करावी व आर्थिक दंड करावा. भारताला या प्रश्नांवर लक्ष देणे अत्यंत गरजेचे आहे; जेणेकरून खलाशांची सुरक्षा सुनिश्चित करता येईल. (लेखक संरक्षणविषयक तज्ज्ञ आहेत.)

भक्त प्रबोधन

प्रा. डॉ. हविदास आखळे

संत त्यांच्या साहित्यकृतीतून मध्ययुगीन कालखंडातील समाजाचे दर्शन घडवितात. ते आज वर्तमानकाळातसुद्धा सर्व समाजाला लागू आहे. संतांनी मांडलेला सामाजिक जीवनदर्शन विचार हा अत्यंत महत्त्वाचा व समाजाची दयनीय अवस्था व्यक्त करीत आहे. दार्शनिक, भौद समाजामध्ये कशा प्रकारे लोकांची फसवणूक करतात.

बुडती हे जन न देखवी डोळा । म्हणून कळवळा येत असे ।। स्वतःला पंडित म्हणून मिरवून घेतात. याचा ऊहापोह ते त्यांच्या साहित्यातून करतात. आता तरी पुढे हाचि उपदेश । नका करू नाश आयुष्याचा ।। सकळांच्या पाया माझे दंडवत । आपुले चित्त शुद्ध करा ।। अशा लोकांबद्दल संत लिहितात की, अशा लोकांना स्वधर्माची चाड नाही की अनाचाराची चीड नाही. हे पढिक पांडित्याच्या भरीस पाडून वृथिका अंगां विष थोडे' असे वादास चढतात आणि स्वहिताची बुडवण करतात.

वेद घोकून दैतबुद्धी जाणार नाही, हे या शिशोरदरपरायण वेदपाठकांस केव्हा उमजणार? अनुभवावाचून ब्रह्मज्ञानाची कोरडी कहाणी सांगणारे हे

संतांचे सामाजिक जीवनदर्शन!

पुराणिक म्हणजे केवळ पढतमी होत. 'भक्ती प्रेमा विन ज्ञान नको देवा।' हा संत विचार या ठिकाणी स्पृहणीय वाटतो. संन्यासी पहावा तर तो स्वधर्माची शुद्ध विटंबना करताना आढळतो आणि मग 'गृहस्थचि बर' असे वाटू लागते. निर्मळ नाही मना. काय करील साबणा। डोई बोडून, काया विटंबून अंतरंग कैसे निर्मळ होणार? संत तुकाराम महाराजांचे मत याठिकाणी महत्त्वाचे आहे. अंगा लावुनिया राखा। डोळे झाकूनी करती पाप।। अनुतापाविण संन्यासग्रहण म्हणजे कायेचा व्यर्थ नाश, दुसरे काय? आधी मन दंडावे आणि मग हाती दंड घ्यावा हे बरे. जपी, तपी, तीर्थी, संत, महंत, विरक्त अशा अनेक नावाखाली आज भक्तीची चेष्टा सुरू आहे. न तणे सायास जावे वनांतरा। घेतो घरा नारायण।। हा ज्ञानेश्वरांचा हरिपाठातील विचार हे अंगीकारत नाही, असे दिसते. जप तप करतात पण, अंतरी शांती नाही, वनांतरास जातात पण मनीं कांताध्यान धरून, तीर्थयात्रेस निघतात पण, तोंड सदा घराकडे. वरवर भक्ती दाखवितात, पण अंतरीची युक्ती निराळीच ठेवतात. पढिक मूर्खांचा दार्शनिक व्यवहार असले हे दार्शनिक जन म्हणजे शुद्ध भूषार नव्हे काय? मुखी ब्रह्मज्ञान आणि चित्ती धनमान अशाने देवाची भेट कदापि होणार नाही. अर्थापोटी स्वार्थ आहे, परमार्थ नाही. असत्याच्या पोटी असत्यच जन्मणार. सत्य असत्याशी मन केले ग्वाही। मानीयले नाही बहुमता।। हा या पृथ्वीवर अतिशय महत्त्वाचा संत विचार सांगण्यास अनुभवावाला मिळतो. अलक्ष्याचे ज्ञान नसताना अशांचा शिष्यमेळा म्हणजे भांगेचा घोटाळा, दुसरे काय? पोटी संसाराचा धाक घेऊन हटाटयाने होणारे हे गोसावी आत बाहेर काळेच राहतात. असे संत होती काळी । मुखी तंबाखूची नळी ।। भांग भुरका हे साधन । पचिपडे मद्यपान ।। तुका म्हणे अवधे सांग ।। तेथे कैसा पांडुरंग ।। संत तुकारामांनी या सव्ये वाईट प्रवृत्तींचे अखंड खंडन केलेले आहे. आपल्या अभंगातून ते अशा ढोंगी, भोंदू, साधूंचा समाचार

घेतात. हेच आम्हा करणे काम। करणे पाखंड खंडन।। स्यौं दय होताच घुडवनें लपावे, त्याप्रमाणे कोणी समाधीचें सांग आणतात तर कोणी जशी अरण्यांत डुकरे तसे मठ करून राहतात. बाजारात बसून ज्ञान सांगू पाहणारे हे पोटभरू संत शिष्यांचा मेळावा जमवितात आणि ब्रह्मविद्येचा पसारा घालून साऱ्या जगास नाडतात. गूळ घेऊन रायते विकणारे असले गुरू घोरोघरी आहेत. लोक त्यांना 'महाराज' म्हणतात. कारण आंधळे हे जन, दुसरे काय? खडकावर मेघवर्षाव झाला तरी ना चिखल ना थैव तसेच 'संसार ना देव दोन्ही शून्य' याप्रमाणे सर्वथा वाया गेलेले हे पायघोळ संत जगाचा काय उद्धार करणार। सचेतनी द्वेष आणि अचेतनी पूजा' अशाने स्वोद्धार तरी होईल काय? टिळे टोपी माळा हे केवळ सांगाचे साधन असून त्यामुळे आत्मज्ञानाचे वर्म कदापि हाती येणार नाही. आजकाल नानाविध दैवतांचाहि जसा सुकाळ झाला आहे.

कोणी मेसाबाईस देव कल्पून तिच्या पायी बोकड मारतात. तर, कोणी सचेतन तुळशी तोडून त्या अचेतन दगडास वाहतात. कोणाचा शाळग्राम भंगून जातो तर कोणाच्या अंतास अंत येतो. कोणी दगडाच्या देवास शेंदुराचा मारा करतात तर कोणी खंडोबाचे वाघे होऊन आपल्या रांडापोरांना वाऱ्यावर सोडतात. पोटासाठी रडणाऱ्या या भक्तांचा देवही खोटा आणि त्यांचा नवसही खोटा. आपण बुडव वर देवास बुडविणारे हे

भक्त अंतकाळी दैन्यवाणे झाले तर, त्यात नवल नाही. लटिका देव, लटिका भक्त, तेथे सर्वच लटिके होणार. देव दगडाचा आणि भक्त मेणाचा' असले हे देवभक्त पण उभयतांना निलाजरेपणाचे होय. 'भजन चालिले उफारते' तेथे 'कवण जाणे खरे खोटे'? देही देव असून हे तीर्थयात्रा करीत हिंडतात. जणू पुण्यक्षेत्री तेवढे पुण्य आणि अन्यक्षेत्री पाप आहे! पण, 'अवधे अज्ञान' तेथे कोणास बोल लावावा? व्यर्थ दुःखाच्या महाडोही बुडतात म्हणून त्यांची कीव मात्र येते. याप्रमाणे समाजात माजलेल्या स्वार्थ, दंभ आणि आंधळेपणाचा समाचार घेऊन नाथ सकणव बुद्धीने समाजाच्या उद्धाराकडे वळले आहेत. या बहुविध आणि बहुरंगी समाजास एका भागवत धर्माच्या सूत्रात गोवून त्यास एकमेव विशुद्ध भक्तिमार्गाचा पुरस्कार करताना सर्वच संतांनी विदुलभक्तीचा नव्हे, तर भक्तीचा, डोळस भक्तीचा पुरस्कार करीत होते. तो करताना चुकीच्या मार्गावर त्यांनी टीकेची झोड उडविली, ही संतांची खरी थोरवी होय. संत स्वतः परमार्थी असल्यामुळे त्यांनी धार्मिक क्षेत्रातील सांगे-दोंगे उजेडात आणली. परंतु, तेवढ्यावरून सर्व समाजाच्या एकंदर प्रकृतीविषयी काही अनुमान बांधता येते. ते असे की, हा समाज केवळ अवनतच नव्हे, तर जीवन्मृत अवस्थेत असून त्यास कोणी शास्ता म्हणून उरला नव्हता. पहिले ते राजकारण। दुसरे अखंड सावधपण।। हा संत विचारदेखील खूप महत्त्वाचा आहे. अर्थात राजकीय पारतंत्र्य हे या सामाजिक अवदर्शचे मूळ होय, यांत शंकाच नाही. हे मूळ पुढे शिवसमर्थानी मिळून उपटून टाकले. तेव्हा समाजावर आलेली ३०० वर्षांची जुनी अवकळा पुतली गेली व तो पुन्हा तेजस्वी झाला. तत्पूर्वीच्या परतंत्र महाराष्ट्राचे धार्मिक पुढारण संतांनी स्वतःकडे ठेवले. त्यास स्वातंत्र्योन्मुख करून रामदासांकडे निरोविले. संतांची धर्मसेवा हिच एक प्रकार त्यांची राष्ट्रसेवा ठरली. संतांनी व्यक्त केलेले हे समाजदर्शन मध्ययुगीन कालखंडातील समाजाचे वास्तव मांडणारे आहे.

देधक

चन्द्रशेखर टिळक
भ्र. ९८२०२९३७६

जयवंत दळवी

व्यक्ती आणि लेखक

जयवंत दळवी म्हणजे मराठी वाचकांच्या मधल्या दिड- दोन पिढ्यांस पल्लेवेल, परवडेल अशा पातळीच्या काहीसे पुढचे असे शृंगारिक वर्णन आणि स्त्री पुरुष संबंधांचे वर्णन वाचायला शिकवणारा लेखक.

एकाचवेळी त्रयत्थ आणि त्याचवेळी भावनिक्त मुद्दे विविध साहित्य- प्रकारांच्या माध्यमातून मांडणारे शब्दप्रभू लेखक म्हणजे जयवंत दळवी. अशा जयवंत दळवींचे (जन्म : १४ ऑगस्ट १९२४, मृत्यू : १६ सप्टेंबर १९९४) सध्या जन्मशताब्दी वर्ष सुरू आहे. तसेच विद्याधर पुंडलिक आणि गंगाधर गाडगीळ यांचेही जन्मशताब्दी वर्ष सध्या सुरू आहे. त्याचे निमित्त आणि औचित्य सांभाळत ग्रंथाली प्रकाशनाने जयवंत दळवी, विद्याधर पुंडलिक आणि गंगाधर गाडगीळ या तिघांबद्दल तीन स्वतंत्र छोटेश्र्वानी पुस्तिका प्रकाशित केल्या आहेत.

आपली मराठी भाषा आता अभिजात भाषा झाली असताना आपल्या भाषेतील तीन दिग्गज साहित्यिकांवाबत त्यांचा व्यक्ती आणि लेखक म्हणून वेध घेणाऱ्या आटोपशीर पुस्तिका स्मृतीजागर मनस्वी व्यक्तिमत्त्वाचा असे सूत्र धरून प्रसिध्द करणे हा विचार आणि त्यानुसार त्वरित, प्रत्यक्ष कृती हे सारे निश्चितच, निर्विवाद, कौतुकास पात्र आहेत. त्यासाठी ग्रंथाली प्रकाशन, सुदेश हिंगलासपूरकर, कुमार केतकर, डॉ. लतिका भानुशाली यांचे हार्दिक आभार आणि मनःपूर्वक अभिन्नंदन!

जयवंत दळवी: व्यक्ती आणि लेखक या ५६ छापिल पानी (देणगी मूल्य १०० रुपये) पुस्तिकेची पहिली आवृत्ती १७ नोव्हेंबर २०२४ रोजी प्रकाशित झाली आहे. या पुस्तिकेत मधु मंगेश कर्णिक, नामवंत अभिनेत्री आणि जयवंत दळवी यांच्या साहित्यावर डॉक्टरेट मिळवलेल्या डॉ. मानसी मागीकर, जयंत पवार, रवींद्र पिंणे, मौज प्रकाशनाचे सर्वेसर्वा श्री. पु. भागवत, शोमा चटर्जी यांनी जयवंत दळवी यांच्या विषयी लिहिलेले लेख आहेत. या ५ लेखांपैकी निदान ४ लेख हे १६ सप्टेंबर १९९४ रोजी जयवंत दळवी यांचे निधन झाल्यावर त्यांना आदरांजली वाहणारे असे मृत्यूलेख आहेत. त्यामुळे असेल कदाचित पण या पुस्तिकेतील बहुतेक लेख या पुस्तिकेत येण्याआधी कुठे ना कुठे प्रकाशित झाले आहेत.

अर्थात त्याने त्या लेखांचे महत्व कमी होत नाही. पण ते काही प्रमाणात एकसुरी वाटतात. या ५ लेखांच्या व्यतिरिक्त जयवंत दळवी (रणवणपाळ) यांनी लिहिलेला एक लेख या पुस्तिकेत आहे. पुस्तिकेच्या शेवटी जयवंत दळवी यांच्या प्रकाशित झालेल्या सर्व पुस्तकांची यादी प्रकाशित करण्यात आली आहे ही दर्दी व रसिक वाचकांसाठी अत्यंत उपयोगी गोष्ट आहे.

या पुस्तिकेतील सर्वोत्तम लेख डॉ. मानसी मागीकर यांचा प्रत्येक मराठी वाचकांने आवजून वाचावा असा हा लेख आहे. अनुभवांचे आकृतीबंध म्हणजे साहित्य असे जयवंत दळवी यांचे मत होते हा या लेखाच्या लेखिकेचा मुद्दा वाचकाला विचार करायला लावतो. माणूस सोलणारा लाखातला एक हे या लेखाच्या शीर्षकापासून ते या लेखाचे शेवटचे वाक्य हा संपूर्ण लेख एकापेक्षा जास्त वेळा वाचावा असे सारखे वाटत राहते. खरं म्हणजे, त्याहीपेक्षा डॉ. मानसी मागीकर यांची डॉक्टरेट जयवंत दळवी यांच्या साहित्यावर असल्याने तो प्रबंध

जयवंत दळवी

व्यक्ती आणि लेखक

मुळात वाचावा अशी उर्मी कोणा वाचकाला झाली तर नवल वाटू नाही इतका हा लेख सरस उरला आहे.

मधु मंगेश कर्णिक यांनी त्यांच्या लेखात जयवंत दळवी यांचे एक वैयक्तिक मत सांगितले आहे. त्यानुसार वय वर्षे ६ ते १६ ही माणसाचे सारे भावी आयुष्य घडवितात. जयवंत दळवी यांच्या आयुष्यावरही त्यांच्या वयाची ६ ते १६ ही वर्षे गडद परिणाम करून गेली असे मधु मंगेश कर्णिक त्यांच्या लेखात प्रतिपादन करतात. जयवंत दळवी यांच्या लेखनात वारंवार आढळणारे वेडसर माणसे आणि स्त्री- पुरुष संबंध व त्याचे सविस्तर वर्णन हे जयवंत दळवी यांच्या त्या काळाचा परिणाम असावा असे संकेत हा लेख देत राहतो.

आता एक जरा... कदाचित हे अन्नछत्रात जाऊन जेवताना मिरपूड मागण्यासारखे होईल. त्याबद्दल क्षमस्व... पण ही पुस्तिका वाचत असताना मनात आलेले काही मुद्दे ....

१. या पुस्तिकेत लेखांची

अनुक्रमणिका असणे आवश्यक आहे. २. या पुस्तकात जयवंत दळवी यांच्या प्रकाशित पुस्तकांची एकत्रित यादी देण्याची अत्यंत स्तुत्य पावले उचलताना त्याचबरोबर जर ही पुस्तके आता खरेदीसाठी कुठे उपलब्ध होऊ शकतील हेही देता आले असते तर ते जास्त उचित ठरले असते.

३. या पुस्तिकेत काही ठळक मुद्दणदोष आहेत. ते टाळता आले असते तर बरं झाले असते.

उदाहरणार्थ- जयंत पवार यांच्या लेखात वीकली या इमजी साप्ताहिकात असे छापले गेले आहे. (पान नंबर ३५). साहजिकच ते इंग्लिश किंवा इंग्रजी साप्ताहिकात असे असले.

त्याच्या पुढच्याच ओळीत (पान नंबर ३५) माजी राष्ट्रपती यानी शैलसिंग असे छापले गेले आहे. निदान माजी राष्ट्रपतींचे नाव तरी...

रविंद्र पिंणे यांच्या लेखात एक वाक्य आहे... वेतोबाला केळ्याचा घड वाहिला. ते सर्व फुकट गेले. (पान ४२) या पुस्तिकेत पान नंबर ४२ वर हे वाक्य ते सर्व फुकट गेल, असे छापले गेले आहे.

जेमतेम ६० पानी पुस्तिका आणि त्यातही बहुतेक पूर्व- प्रकाशित लेख असताना अशा गोष्टी खटकातात. अगदी ते नजरचुकीने घडले असेल असेल मान्य केले तरी!

४. जयवंत दळवी हे कथाकार होते. नाटककार होते. त्यांनी कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. प्रवासवर्णन लिहिले आहे. अशावेळी या पुस्तिकेत जयवंत दळवी यांनी ठणठणपाळ म्हणून लिहिलेला लेख घेतला आहे. त्याच्या बरोबरीने जयवंत दळवी यांच्या एखाद्या नाटकातील काही भाग, एखाद्या कादंबरी किंवा प्रवासवर्णनातला मौजका भाग सुद्धा घेता आला असता तर जयवंत दळवी या लेखकाला या पुस्तिकेत जास्त न्याय मिळाला असता.

विशेषतः जयवंत दळवी यांच्या कुटुंबीय मंडळींपैकी कोणाचाही लेख या पुस्तिकेत नसताना तर ते जास्त योग्य ठरले असते. प्रसंगी एखादा मृत्यूलेख कमी करूनही हे जमवता आले असते तर...असो!

यक्षाळाठी

डॉ. नितीन विद्ये

भ्र. ९८२२४६२९६८

ओढ मुलांची, त्याकुळता पित्याची!

मूर्ती वात्सल्याची | प्रगटली !!

वात्सल्यवा पाहता | आनंदाचे घर !!
जीवजाचे सार | प्रेमसार !!११।

प्रेमावीन जीणे | वांझोटे बोवट !!
काय होतपट | कामा वेते? !!२।

असोजी कुबेर | प्रेमाचा भिकारी !!
हिंडे दारोदारी | पिशाच ते !!३।

संत उपदेश | प्रेमामृत जाण !!
कर सोडवण | वेड्या जीवा !!४।

वात्सल्यचे देणे | ईश्वरी प्रसाद !!
नसावा उन्माद | माड्या मजा !!५।

धन्य ज्ञानेश्वर | माऊली विश्रवाची !!
मूर्ती वात्सल्याची | प्रगटली !!६।
प्रा.ज्ञानेश्वर कुलकर्णी (वतनी)
९४०३०२९१७८

मनातलं

मी म्हटलं मनाला तुडव्या मनात काय आहे वा-यासंग फिदायचं मनात आहे फुलासंग बोलायचं आहे फ लपारखारासारखं भिरभिरायचं आणि झुंयासारखं फु टकायचं रंगाची उधळण पाहायची आहे सुंदर नक्षी निरखायची आहे सुंदर रांगोळी रेखाटतांना दवाळाची शीट एकावची हास्य जत्रेत हसायचं निर्मळ आनंदात हरायचं गाण्याच्या टाकेरी बरोबर ताल धरायचा आकाशकंदिलाच्या सौम्य प्रकाशात बसायचं बाळाच्या हास्यात विरघळायचं आहे काजळलेल्या डोळ्यात हसणं बघायचं मैत्रीचा झिम्मा अनुभवायचा आईच्या डोळ्यातला आनंद साठवायचाय मज रामरंगी रंगले ऐकून रंगतांना खरंच रामनामात स्वतः ला रंगायचं आता पावत्याशीच बरं वाटतं आता कुठली चढाओढ नको हसण्याचं सुख समजलं मला आयुष्याच्या उतारावर सुखी व्हायचं आयुष्य समेवर ठेवून आनंदात जगायचं.

वर्षा-व्याटे (वजवे)

मैत्री

मैत्री असावी अशी की, कौतुक करावी तशी विश्वास असावा तिच्यात ती मैत्री तुणार कशी..?

मैत्रीचे रोपे लावावे वटवृक्षात रूपांतर होईल नाते राहतील टिकून बिसर्गही बघत राहिल मैत्रीच्या नात्यात गोडवा मोठेपणाचे संवाद चिंता नसते कशाचीही होत नाही वादविवाद मैत्री करावी झाडांशी त्याग त्यांचा जाणावे संगोपन करावे तवांचे एकतरी झाड सर्वांनी लावावे

बंगीता बंतीष ठालत

१. श्रीराम, सीता व लक्ष्मण १४ वर्षे वनवासासाठी अयोध्येतून निघून गेल्यानंतर राजादशरथ श्रीरामाच्या आठवणीने अतिव्याकुळ झाले. शेवटी त्यांचा प्राण गेला.

२. संत एकनाथ (१५३३-१५९९) व पत्नी गिरिजाबाई यांना गोदावरी व गंगा या दोन मुली व हरी नावाचा मुलगा होता. पैठणच्या वैदिक शिक्षणाचा हरीवर प्रभाव होता. त्या काळात प्रत्येक ब्राह्मणाचा मुलगा वैदिक शिक्षण घेत असे. संत एकनाथ महाराजांनी लोकांना नाम मार्गच कसा सोपा असून इतर मार्ग हे कालसुसंगत नाहीत, त्याने मोक्ष प्राप्त होणार नाही, असा उपदेश केला. त्यामुळे लोकांची कर्मकांडांबद्दल उदासीनता निर्माण होईल, अशी वैदिक कर्म करणाऱ्यांना काळजी वाटू लागली व ते नाथ महाराजांचा विरोध करू लागले. यातूनच त्यांचा मुलगा हरी यांस यावरून लोकांचे उलटमुलते बोलणे सुरू झाले. याचा परिणाम हरीच्या मनावर होऊन आपले वडील धर्म बुडवत आहेत, यावर हरीचा विश्वास वाढू लागला. काही वर्षांतच हरी हा अत्यंत विद्वान व पंडित झाल्याने लोक त्यास हरिपंडित म्हणू लागले. हरीचा विवाह झाला. त्यांना तीन पुत्र झाले. आता घरात नाथ महाराजांच्या कृतीवरून वडिलांशी हरिपंडित वाद घालू लागले.

परिणामतः हरिपंडित पैठण सोडून परिवारासोबत वाराणसीला निघून गेले. त्या काळात मुले अशी वडिलांशी वाद घालून दुरावण्याची उदाहरणे नव्हती. हरिपंडितांनी वाराणसीत मोठा अधिकार संपादन केला. पती एकनाथ वृद्धावस्थेकडे झुकलेले पाहून त्यांची पत्नी गिरिजाबाई यांनी हरीला पैठणला वापस घेऊन येण्याचा आग्रह धरला. नाथमहाराजही स्वतः काशीस गेले व त्यांनी हरिपंडितास पैठणला येण्यास सांगितले. संस्कृतातील तत्त्वज्ञान सामान्य लोकांना मराठीत सांगायचे नाही व परान् घ्यायचे नाही, या हरिपंडितांच्या दोन्ही अटी नाथांनी कबूल केल्या. हरिपंडित आपल्या संपूर्ण परिवारास घेऊन पैठणला कायमचे राहण्यास आले. दैनंदिन प्रवचन बंद पडू नये म्हणून नाथांनी हरिपंडितास प्रवचन करण्यास सांगितले.

नाथांपेवजी हरिपंडित संस्कृत भाषेतून प्रवचन करू लागले. श्रोत्यांची संख्या रोजच्यारोज कमी होऊ लागली.नाथांप्रमाणे आपल्यावर लोकांची श्रद्धा नाही हे जाणून हरीचा अभिमान कमी होऊ लागला.एका वृद्ध स्त्रीने नवरा हयात असताना सहस ब्राह्मण भोजनाचा संकल्प केला होता. तिने नाथांच्या प्रवचनात एक वाक्य ऐकलेकी, एक ब्रह्मवेत्ता जेवू घातल्यास हजरो ब्राह्मणास भोजन घातल्याचे पुण्य मिळते. तिने नाथांनाच जेवणाचे आमंत्रण दिले. त्या स्त्रीच्या घरी जाऊन स्वयंपाक करण्याचे नाथांनी हरिपंडितास सांगितले. हरिपंडिताने स्वयंपाक सिद्ध केला. नाथांची पत्रावळ मांडली, त्यांना पोटर जेवू घातले. नाथ जेवण करून उठले. 'पत्रावळ तूच उचल' असे नाथांनी हरिपंडितास सांगितले. हरिपंडिताने पत्रावळ उचलली, परत येऊन पाहतो तर पत्रावळ जशीच्या तशी! पुन्हा दुसरी उचलली, तिसरी आली. तिसरी उचलली, चौथी आली, अशा हजार पत्रावळी हरिपंडिताने उचलल्या. हे पाहून त्या स्त्रीस सहसब्राह्मण भोजन घातल्याचा आनंद झाला व हरिपंडितासही आपल्या वडिलांची महती कळली.अभिमान नष्ट झाला.पुढे हरिपंडितांनी नाथांप्रमाणेच पारमार्थिक आचरण ठेवले व वडील एकनाथ महाराजांचा अनुग्रह प्राप्त करून त्यांचे शिष्य बनले. आपल्या तिन्ही पुत्रांना उपदेश देऊन वडिलांच्याही पूर्वापासून चालत आलेला घराण्यातील वारकरी संप्रदाय व गुस्परंपरेकडून आलेला दत्त संप्रदाय प्राणपणाने जपला.

एकनाथ महाराजांनी इ.स. १५९९ साली जलसमाधी घेतल्यानंतर हरिपंडितांनी एकनाथ महाराजांची समाधी बांधून त्यावर पादुकांची स्थापना केली. हेच स्थान एकनाथ महाराजांचे गोदाकाठावरील समाधी मंदिर असून आज लाखो भाविक पैठणला

येऊन एकनाथमहाराजांच्या समाधीचे दर्शन घेतात. एकनाथ महाराजांच्या समाधीनंतर इ.स. १५९९ साली हरिपंडित महाराजांनी आपुला डोक्यावर घेऊन पंढरपूरला आषाढी एकादशीसाठी जाणे सुरू केले. पुढे याचे पालखी सोहळ्यात रूपांतर झाले.

एकनाथी भागवतासह नाथ महाराजांचे इतर वाङ्मय लोकांपर्यंत पोहोचवले. साध्या सोप्या मराठी भाषेत सामान्य लोकांसाठी आपल्या वडिलांप्रमाणे कीर्तीने, प्रवचने सुरू केली. धन्य संत एकनाथ! धन्य त्यांचा पुत्र हरिपंडित! दोघांनाही प्रणाम!

३. गीतकारपंडित भरत व्यास (१९१८-१९८२) : यांची अनेक गाणी आजही अतिशय लोकप्रिय आहेत. त्यातील काही गाणी अशी... ऐ मालिक तरे बंदे हम, तरे सूर और मेरे गीत, जीवन में पिया तेरा साथ रहे, आधा है चंद्रमा, रात आधी, आरे जा रे हट नरखट, निर्बलसे लडाई बलवानकी... तू छुपी है कहां, ज्योत से ज्योत जगाते चलो, ये कौन चित्रकार है, सारंगा तरे री यादमे, तुम गगनके चंद्रमा हो...यादी खूप मोठी आहे. सुरुवातीच्या संघर्षांतर त्यांना १९४९ पासून उत्तम यश मिळाले. १९५६ साली घरगुती वादात नाराज होऊन त्यांचा हळवा मुलगा श्यामसुंदर घरसोडून निघून गेला. त्याला शोधायचा त्यांनी खूप प्रयत्न केला. पोस्टर छापले. जाहिराती दिल्या, पोलिसात तक्रार नोंदवली, पण मुलगा परत आला नाही. त्याच काळात त्यांच्याकडे चित्रपट निर्देशक मनमोहन देसाई आले व त्यांच्या चित्रपटासाठी गाणी लिहिण्याची विनंती केली.

तेव्हा पुत्रवियोगाने शक्यनाही म्हणून त्यांनी नकार दिला व चिडून देसाईंना जायला सांगितले. तेव्हा पत्नीने देसाईची माफी मागितली व सकाळी पुन्हा बोलावले. त्याच चित्रपटात खलनायकाची भूमिका करणाऱ्या ब्रीजमोहन व्यासासखळ्या भावाने व त्यांच्या पत्नीने मुलासाठी गीत लिहा सांगून त्यांची समजूत घातली. भरतजींनी देसाई यांना होकार दिला व अविस्मरणीय गीत तयार झाले. त्यातील मुलाला उद्देशून लिहिलेल्या ओळी अशा... जरा सामने तो आओ छलिये छुप छुप छलने में क्या राज है वूँ छुप ना सकेगा परमात्मा मेरी आत्मा की ये आवाज है हम तुम्हें चाहे तुम नहीं चाहे ऐसा कभी ना हो सकता पिता अपने बालक से बिछडके सुख से कभी नहीं सो सकता हमें डरने की जग में क्या बात है जब हाथ में तिहारे मेरी लाज है वूँ छुप ना सकेगा परमात्मा मेरी आत्मा की ये आवाज है... एस.एन. त्रिपाठीचे संगीत, लता मंगेशकर व मोहम्मद रफी यांच्या स्वरत सजलेल्या १ जानेवारी १९५७ ला प्रदर्शित'जमन जनम के फेरे' चित्रपटातील या गीताने भरतजींची लोकप्रियता शतपटीने वाढली, पण मुलगा परत आला नाही. नंतर सात महिन्यांनी १ जुलै १९५७ ला प्रदर्शित चित्रपट 'रानी रुमती'साठी मुलाला उद्देशूनच आधीपेक्षाही कास्याने भरलेले गीत लिहिले.

ज्याला संगीतकार एस.एन. त्रिपाठी यांनी अप्रतिम संगीत दिले व लता मंगेशकर व मुकेश यांनी आपल्या स्वरातून भरत व्यास यांची वेदना जिवंत केली. ते अजरामर गीत आहे.... आ लौट के आजा मेरे मीत तुझे मेरे गीत बुलाते हैं मेरा सूना पड़ा रे संगीत तुझे मेरे गीत बुलाते हैं बरसे गगन, मेरे बरसे नयन, देखो तरसे है मन, अब तो आजा शीतल पवन, ये लगाए अगन, ओ सजन अब तो मुखड़ा दिखा जा तूने भली रे निभाई प्रीत तुझे मेरे गीत बुलाते हैं आ लौटके...

एक पल है हँसना एक पल है रोना कैसा है जीवन का खेला एक पल है मिलना एक पल बिछड़ना दुनिया है दो दिन का मेला ये घड़ी न जाए बीत तुझे मेरे गीत बुलाते हैं आ लौटके... या गीतातील कास्याने भरलेली साद त्यांच्या मुलापर्यंत पोचली व तो घरी परत आला व वडिलांच्या गळ्यात पडून खूप रडला, माफी मागितली. मात्र, वडील आणि मुलाच्या विरहातून अजरामर गाणी जन्माला आलीत. १९९३ सालच्या 'नाम' चित्रपटात पंकज उध्यास यांनी आनंद बर्खाचे गीत गायले होते. लक्ष्मीकांत प्यारेलाल यांचे संगीत होते. यात पित्याच्या मनाची व्याकुळता अधिक स्पष्ट झाली. चिट्ठी आई है आई है चिट्ठी आई है चिट्ठी आई है वतन से चिट्ठी आयी है बड़े दिनों के बाद हम बेवतनों को याद वतन की मिट्टी आई है ऊपर मेरा नाम लिखा है, अंदर ये पैगाम लिखा है ओ परदेस को जाने वाले, लौट के फिर ना आने वाले सात समुंदर पार गया तू, हमको जिंदा मार गया तू खून के रिशते तोड़ गया तू, आँख में आँसू छोड़ गया तू कम खाते हैं कम सोते हैं, बहुत ज़्यादा हम रोते हैं चिट्ठी आई है सूनी हो गई शहर की गलियाँ, कांटे बन गई बाग की कलियाँ कहते हैं सावन के झूले, भूल गया तू हम नहीं भूले तेरे बिन जब आई दीवाली, दीप नहीं दिल जले हैं खाली तेरे बिन जब आई होली, पिचकारी से छूटी गोली पीपल सूना पनघट सूना, घर शमशान का बना नमूना फसल कटी आयी बैसाखी, तेरा आना रह गया बाकी चिट्ठी आई है पहले जब तू खत लिखता था, कागज़ में चेहरा दीखता था बंद हुआ यह मेल भी अब तो, खतम हुआ यह खेल भी अब तो डोली में जब बैठी बहना, रास्ता देख रहे थे नैना में तो बाप हैं मेरा क्या है, तेरी माँ का हाल बुरा है तेरी बीवी करती है सेवा, सूत से लगती है बेवा तूने पैसा बहुत कमाया, इस पैसे ने देश छुड़ाया देश पराया छोड़ के आजा पंखी पिंजरा तोड़ के आजा आजा उमर बहुत है छोटी अफने घर में भी है रौटी

शिकायचे काय ?

आपण सोसले ते कष्ट मुलांना सोसावे लागू नयेत असा विचार आईवडील करतात. अनेकदा आपल्या आरोग्याची काळजी न करता, आपल्या मुलांसाठी पै-पै जोडून मालमत्ता उभी करतात.पण मुले स्वतःच्या करीअरसाठी पालकांपासून दूर जाऊन देशात-परदेशात स्वतःचे जग तयार करतात. आजच्या जगात पालक आपल्या मुलांच्या सहवासासाठी कितीही व्याकुळ झालेत तरीही महत्वाकांक्षा व स्पर्धेमुळे मुले पालकांपासून दुःखतात. इतकी की, आई किंवा वडिलांचा मृत्यू झाला तरीही येत नाहीत! तेव्हाकर्मयोगाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन। म्हणजे अनासक्त भावनेने नियत कर्म करावे, पण फळाची अपेक्षा करू नये. हे गीतासार लक्षात ठेवा व मुलांकडून कसलीही अपेक्षा ठेवू नका ! (लेखक सायकॉलॉजिस्ट, करीअर कौन्सेलर व सॉफ्ट स्किल्स ट्रेनर आहेत)

व्याजदर घटणार ? कर वाढणार ?

खाली आला. या महिन्यात धान्याच्या किमती उतरल्या आणि खाद्य तेलाच्या किमती कमी झाल्या, तर मार्च महिन्यातील आकडेवारीलाही दिलासा मिळू शकतो. त्यामुळे रेपो दरात पडझड दिसू शकते. येत्या काही दिवसांमध्ये महागाईचे आकडे घसरण्याची शक्यता वर्तविण्यात येत आहे. अनेक भागांमध्ये रबीचे जोरदार उत्पादन झाल्याने हा आलेख खाली आल्याचा दावा करण्यात येत आहे. आज भारताचा प्रभाव जगभरात वाढत आहे तसेच भारत विविध देशांमध्ये गुंतवणूक करत आहे. जगात पर्यटन आणि सर्वांत उंच इमारतींसाठी संयुक्त अरब अमिरीतीमधील दुबई शहर प्रसिद्ध आहे. या शहरात भारत सर्वात मोठा गुंतवणूकदार बनला आहे. दुबई सरकारच्या एका अहवालात ही माहिती देण्यात आली आहे. भारताने २०२४ मध्ये दुबईमध्ये ३.०१८ अब्ज डॉलरची गुंतवणूक केली आहे. दुबईची अर्थव्यवस्था आणि पर्यटक विभागाच्या दुबई एफडीआय मॉनिटरनुसार, त्या देशामध्ये सर्वाधिक गुंतवणूक करणाऱ्या देशांमध्ये भारताचा क्रमांक पहिला आहे. भारताने दुबईमध्ये २१.५ टक्के गुंतवणूक केली आहे. दुसऱ्या क्रमांकावर अमेरिका आहे. अमेरिकेने ३१.७ टक्के, फ्रान्सने ११ टक्के, ब्रिटनने १० टक्के गुंतवणूक केली आहे. स्वित्झर्लंडची गुंतवणूक ६.९ टक्के आहे.

सरत्या आठवड्यामध्ये काही दखलपत्र आर्थिक घडामोडी समोर आल्या. सर्वप्रथम कर्जाचा व्याजदर आणखी कमी होण्याची शक्यता वर्तविण्यात आली. त्याच वेळी संयुक्त अरब अमि रातीमध्ये भारत अमेरिकेपेक्षा मोठा गुंतवणूकदार ठरला आहे. तिसरी बातमी म्हणजे युपीआय आणि रुपे डेबिट कार्डच्या व्यवहारावर कर आकारण्याच्या हालचाली सुरू आहेत. दरम्यान, देशात जमि नीच्या किमतीत मोठी वाढ झाल्याचेही समोर आले आहे.

अर्थोद्योग
महेश देशपांडे

स रत्या आठवड्यामध्ये समोर आलेल्या दखलपत्र आर्थिक बातम्या महत्त्वपूर्ण आर्थिक तरतुदी आणि कामगिरीवर भाष्य करणाऱ्या आहेत. सर्वप्रथम कर्जाचा व्याजदर आणखी कमी होणार का, याची चर्चा सुरू झाली आहे. दुसरी लक्षवेधी म्हणजे संयुक्त अरब अमिरीतीमध्ये भारत अमेरिकेपेक्षा मोठा गुंतवणूकदार ठरला आहे. तिसरी बातमी म्हणजे युपीआय आणि रुपे डेबिट कार्डच्या व्यवहारावर कर आकारण्याच्या हालचाली अर्थ मंत्रालयाच्या अंतर्गत गोटांमध्ये सुरू आहेत. दरम्यान, देशात जमिनीच्या किमतीत मोठी वाढ झाल्याचेही समोर आले आहे. एप्रिल महिन्याच्या दुसऱ्या आठवड्यात भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या पतधोरण समितीची बैठक होत आहे. रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर संजय मल्होत्रा यांच्या अध्यक्षतेखाली ही बैठक होईल. केंद्र सरकारने किरकोळ महागाईचा आलेख जाहीर केला आहे. त्यानुसार महागाई दर चार टक्क्यांपेक्षा खाली आला आहे. सांख्यिकी

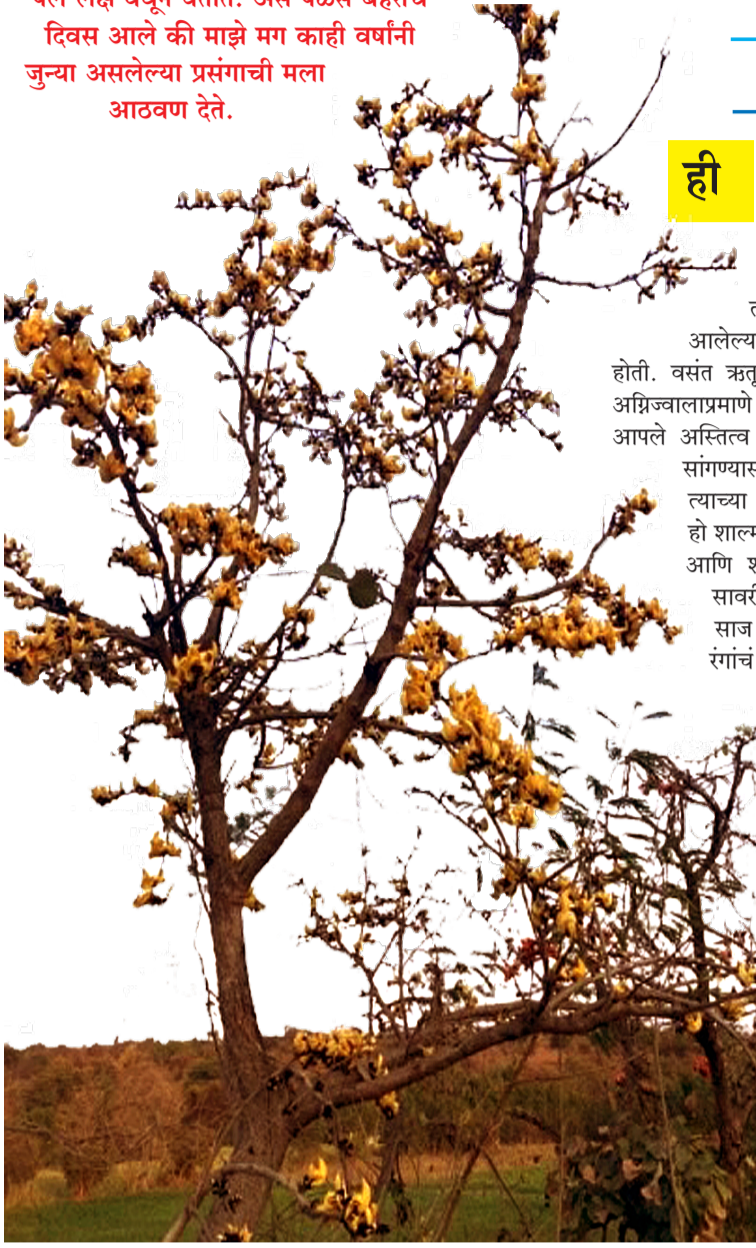
विभागाने ही आकडेवारी जाहीर केल्यानंतर आनंदाची लहर दिसत आहे. या सांगात्यामुळे पतधोरण समिती पुन्हा रेपो दरात कपात करण्याची शक्यता वर्तविण्यात येत आहे. सांख्यिकी विभागाने प्रसिद्ध केलेल्या किरकोळ महागाईच्या आकड्यांनी सर्वसामान्यांनाच नाही, तर सरकारलाही दिलासा दिला. फेब्रुवारी महिन्यात महागाई दर घसरून ३.६१ टक्क्यांवर आला आहे. जानेवारी महिन्यात हा आकडा ४.३ टक्क्यांवर पोहोचला होता. सरकार मार्च महिन्यातही किरकोळ महागाईचा आकडा आटोक्यात आणण्यासाठी प्रयत्नशील आहे. ७ ते ९ एप्रिलदरम्यान रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर संजय मल्होत्रा यांच्या अध्यक्षतेखाली पतधोरण समितीची बैठक होत आहे. या बैठकीत पुन्हा एकदा व्याजदर कपातीचा दिलासा मिळण्याची शक्यता वर्तविण्यात येत आहे.मल्होत्रा हे गव्हर्नर झाल्यानंतर पहिल्यांदाच रेपो दरात कपात पाहायला मिळाली होती. ७ फेब्रुवारी रोजी रेपो दरात २५ अंकांची कपात झाली. रेपो रेट ६.५० टक्क्यांवरून ६.२५ टक्क्यांपर्यंत घसरला. एप्रिल महिन्यात नवीन आर्थिक वर्ष सुरू होत आहे. मार्च महिन्यात किरकोळ महागाई दर कमी राहिल्यास रेपो दरात कपातीचे संकेत मिळत आहेत. फेब्रुवारी महिन्यात खाद्य महागाई दरात मोठी घसरण दिसली. फेब्रुवारी महिन्यात खाद्य महागाई दर घसरून ३.७५ टक्क्यांपर्यंत

२०२३ मध्ये दुबईमध्ये भारताची गुंतवणूक ५८९ दशलक्ष डॉलर्स होती. ती २०२४ मध्ये चांगलीच वाढली आहे. ती आता ३.०१८ अब्ज डॉलर्स झाली आहे. यामुळे भारत दुबईतील पहिल्या क्रमांकाचा गुंतवणूकदार देश बनला आहे. आधी म्हतल्यानुसार दुबईतील गुंतवणूकीच्या यादीत भारताचे नाव अमेरिका, ब्रिटन, फ्रान्स, चीनसह सर्व विकसित देशांच्या पुढे आहे. २०२४ मध्ये 'ग्रीनफिल्ड एफडीआय' प्रकल्पांची कामगिरी २०२३ च्या ७३.५ टक्के इतकी होती. त्याच वेळी पुनर्गुंतवणूक एफडीआय प्रकल्प २०२३ मध्ये १.२ टक्क्यांवरून २०२४ मध्ये ३.३ टक्क्यांपर्यंत वाढले आहेत. भारताने २०२३ मध्ये २४९ प्रकल्पांमध्ये गुंतवणूक केली. ती वाढून २०२४ मध्ये २७५ झाली आहे.प्रकल्पाच्या संख्येत भारत तिसऱ्या क्रमांकावर होता. आता दुसऱ्या क्रमांकावर आला आहे. भारताच्या गुंतवणूकीत सेवा क्षेत्राचा वाटा सर्वाधिक आहे. या क्षेत्रात भारताने २६.९ टक्के गुंतवणूक केली आहे. त्यापाठोपाठ सॉफ्टवेअर आणि आयटी क्षेत्रात २३.६ टक्के, उत्पादन क्षेत्रात १.८ टक्के, खानपान क्षेत्रात ८.४ टक्के तर रिअल इस्टेटमध्ये ६.९ टक्के गुंतवणूक केली आहे. दुबईचे क्राऊन प्रिन्स शेख हमदान बिन मोहम्मद बिन राशिद अल मक्तूम यांनी सांगितले की, दुबईने जगातील मोठ्या गुंतवणूकदारांना आकर्षित केले आहे. रँकिंगमध्ये जगभरात दुबई पहिल्या क्रमांकावर आहे. संयुक्त अरब अमिरीतीचा विकास वेगाने होत असल्याचा हा पुरावा आहे. दुबईची ताकद जगाने ओळखली आहे. आता एक बातमी आतल्या गोटातली. केंद्र सरकार युपीआय आणि रुपे डेबिट कार्डच्या व्यवहारावर लक्ष ठेवून आहे. युपीआय आणि रुपे कार्डचा सर्वाधिक वापर करणाऱ्यांचे व्यवहार सध्या रडारवर आले आहेत. या सुविधांचा वापर करणाऱ्यांना आता शुल्क आकारण्याचा केंद्र सरकारचा विचार आहे. याविषयीचा प्रस्ताव लवकरच आणण्यात येणार आहे. सध्या हे व्यवहार निःशुल्क आहेत. पण बँकांनी या व्यवहारावर शुल्क आकारण्याची मागणी लावून धरली आहे. दिवसभरात होणाऱ्या मोठ्या व्यवहारांवर शुल्क आकारण्याची मागणी करण्यात आली आहे. अर्थात काही दिवसांमध्ये छोटे व्यापारी आणि सर्वसामान्यांकडूनही शुल्क आकारणी होऊ शकते, असा अंदाज व्यक्त करण्यात येत आहे. बँकिंग क्षेत्राने सरकारला

याविषयीचा प्रस्ताव पाठवला आहे. त्यानुसार वार्षिक ४० लाख रुपयांपेक्षा अधिकचे व्यवहार रडारवर आले आहेत. या व्यवहारांवर मर्चंट शुल्क आकारण्याचा प्रस्ताव तयार करण्यात आला आहे. बँका आणि पेमेंट कंपन्यांच्या म्हणण्यानुसार बडे व्यापारी व्हिद्दा, मास्टरकार्ड आणि क्रेडिट कार्डवर अनेक वर्षांपासून मर्चंट शुल्क देत आहेत. मग त्यांना युपीआय आणि रुपे कार्डवर मर्चंट शुल्क देण्यास काय हरकत आहे? अर्थात अनेक तज्ज्ञांच्या मते बँका भविष्यात छोट्या व्यापाऱ्यांवरही असेच शुल्क आकारू शकतात. सध्या मोठ्या व्यवहारांवर शुल्क आकारणीची मागणी होत आहे; पण पुढे व्यवहाराची मर्यादा कमी होऊ शकते. एका अंदाजानुसार, सरकार शुल्क वसुलीसाठी तीन टियर व्यवस्था आणू शकते. मोठे व्यापारी डिजिटल पेमेंटच्या माध्यमातून रोज लाखोंचे व्यवहार करतात. त्यांना हे शुल्क द्यावे लागू शकते, तर काही तज्ज्ञ भविष्यात सर्वसामान्य नागरिकांनाही डिजिटल पेमेंटसाठी माफक शुल्क द्यावे लागू शकते, असा दावा करत आहेत. डिजिटल पेमेंटने ग्राहक व्यवहार करीत राहिल्यास मोठे व्यापारी त्यासाठी ग्राहकांकडून मर्चंट शुल्क आकारण्याची शक्यता आहे. सध्या क्रेडिट कार्डने वस्तू खरेदी केल्यास अनेक व्यापारी ग्राहकांकडून दीड ते दोन टक्क्यांपर्यंत व्यवहार शुल्क आकारले जाते. आता वडू या पुढील खास वस्तूकडे. अलिकडच्या वर्षांमध्ये रिअल इस्टेट क्षेत्रात तेजी आली आहे. सद्दिनांच्याच नव्हे, तर जमिनीच्या किमतीही झपाट्याने वाढल्या आहेत. रियल्टी क्षेत्रातील सल्लागार कंपनी 'जेएलएल इंडिया'कडून एक अहवाल आला आहे. जमिनीच्या किमती वाढण्यामागील नेमके कारण त्यात आहे. 'जेएलएल इंडिया'च्या मते देशात रिअल इस्टेट डेव्हलपर्सकडून जमिनीची मागणी वाढली आहे. २०२२ ते २०२४ या काळात रिअल इस्टेट डेव्हलपर्सनी जमीन खरेदीसाठी एकूण ९०,००० कोटी रुपयांची गुंतवणूक केली आहे. मोठी गोष्ट अशी आहे की, या डेटामध्ये फक्त रिअल इस्टेट डेव्हलपर्सद्वारे थेट खरेदी समाविष्ट आहे. मात्र देशभरात अनेक ठिकाणी विकासक आणि जमीनमालक सहकार्याने काम करतात. या जमिनीचे व्यवहार या अभ्यासात समाविष्ट केलेले नाहीत. एकूण जमिनीपैकी बेंगळुरू, चेन्नई, दिल्ली- एन-सीआर, हैदराबाद, कोलकाता, मुंबई महानगर प्रदेश आणि पुणे या शहरांचा वाटा ७२ टक्के आहे. टियर २ आणि ३ शहरांमध्ये एकूण २८ टक्के जमीन संपादित करण्यात आली आहे. (लेखक आर्थिक घडामोडींचे अभ्यासक आहेत.)

उन्हाच्या झळा सुरू झाल्या की, ओकीबोकी झालेली वृक्षराजी माणसाला अस्वस्थ करू लागते. पानगळीचा शिशिर जाऊन कोवळ्या चेतन्य पालवीचा वसंत येईपर्यंत ती अस्वस्थता कायम राहते. मग एक दिवस अचानक उजाड ओसाड माळरानावर पळसाचे गर्द लाल, केशरी गेंद आ-पले लक्ष वेधून घेतात. असे पळस बहराचे दिवस आले की माझे मग काही वर्षांनी जुन्या असलेल्या प्रसंगाची मला आठवण देते.

पिवळ्या पळसाची शोधयात्रा

तूतूतूतू....
किरण डोंगवडिते
प्र. ७५८८५६५७६

ही

फांदी मी तुमच्यासाठी मुदाम तुम्हाला दाखवण्यासाठी आणली आहे, खामगावचे संजय गुरव यांनी माझ्यासमोर ती फांदी ठेवत बोलायला सुरुवात केली. मी आवाक होऊन ती फांदी हा-तात घेतली. गर्द पिवळ्या रंगाच्या बहरून आलेल्यादुर्मिळ अश्या पळसाची डवरलेली ती फांदी होती. वसंत ऋतू सुरू झाला की माळरानावर लाल केशरी अग्निज्वालाप्रमाणे फुललेला पळस निसर्गाच्या प्रतिकुलतेतही आपले अस्तित्व कसे आकर्षक रीतीने उभे करता येते? हे सांगण्यासाठीच जणू पळसाचा जन्म झालेला, त्यातही त्याच्या बरोबर पळस पांगरा आणि शाल्मली, अरे हो शाल्मली म्हणजेच शर्वरी, नाही कळत? शाल्मली आणि शर्वरी म्हणजेच काटे सावरी, तर ही काटे सावरीसुद्धा लाल किरमिजी रंगाच्या फुलांचा साज लेवून उभी असते. लाल, केशरी, भगव्या रंगांचं लेणं घेऊन उभा असलेला वसंत रान बाभळीच्या पिवळ्या गर्द फुलांनी, पिवळ्या गर्द बहाव्याच्या फुलारलेल्या आणि लोंबणाऱ्या गुच्छांनी, तूळक प्रमाणात का होईना पण कुठे कुठे दिसणाऱ्या शेवंतीच्या पिवळ्या फुलांचा साज घेऊन उभ्या असलेल्या कंबरे इतक्या उंचीच्या रोपट्यांनी अंगावर गर्द पिवळ्या रंगाचे सोने घेऊन हसणाऱ्या, वसंताची मौज काही औरच असते. कधीतरी अरण्य ऋषी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या मारुती चितमपल्ली यांच्या लिखाणात पिवळ्या पळसाचा उल्लेख वाचल्याचे मला आठवते. संजय गुरव हे पक्षी मित्र, चिमणीपासून घुबड पक्ष्यांपर्यंत त्यांच्या घरात पक्ष्यांचा मुक्त संचार असतो. पक्षी मित्र म्हणून त्यांचे कार्य फार मोठे आहे, सीसीआरटीच्या एका प्रशिक्षण वर्गात पक्षीमित्र म्हणून त्यांनी सांगितलेली माहिती मला भावली

कथा

वक्षमी वाघमाने

केसरे आपले काम आवरले. रात्रीचे ९ वाजले होते. आज पार्लरमध्ये बरीच गर्दी होती. एका मागोमाग फेशियल, हेअर ट्रिटमेंट, क्लीन अप, पार्टीचा मेकअप... अगदी थकून गेला होता तिचा जीव! एक कप चांगला कडक चहा मागवून मग घराकडे निघावे, असे तिच्या मनात आले. समोरच्या टपरीवाल्याकडून चहा बिस्कीट मागवले. तिच्या मॅडम दोन-तीन दिवस बाहेरगावी लमनासाठी गेल्या होत्या. त्यामुळे त्या ब्युटी पार्लरची संपूर्ण जबाबदारी तिच्यावरच होती. बाकीच्या मुलींना साडेआठपर्यंत घरी पाठवले होते.

नागपुरात सध्या कार्यक्रमांची रेलचेल सुरू असल्यामुळे पार्लरमध्ये गर्दी वाढत होती. केसरेने तोंडावर पाणी मारले आणि डोळे गार पाण्याने धुतले. पार्लरचे दार लोदून घेतले आणि ती एका मोठ्या खुर्चीवर पाय पसरून बसली, चहाची वाट पाहत... तिने डोळे मिटून घेतले होते. एवढ्यात छोटू आत आला. 'दीदी, चहा आणला आहे, घ्या गरमगारम!' केसरेने तो कडक चहाचा कप तोंडाला लावला आणि एक घोट घेतला. तिला जरा बरे वाटले. तरतरी आली. तिने आपला

फुल शर्ट थोडासा फोडला. त्यावर जॅकेट घातले. छोट्या केसांवर एक हात फिरवला आणि स्वतः शी बोलली, 'चला आता निघावे घरी.' पार्लरला कुलूप लावले. चाच्या आपल्या पर्समध्ये टाकल्या आणि ती भरभर जिना उतरू लागली.

स्कूटी सुरू केली आणि तिला तिचे घर दिसू लागले. तिचे घर पार्लरपासून बरेच लांब, मेडिकल कॉलेजच्या मागे एका छोट्याशा वस्तीत... जेमतेम दोन लहान खोल्या, त्यात तिची आई आणि दोन बहिर्णांसोबत ती राहायची. मोठी गुलाब मॅट्रिक झाल्यानंतर शिवण काम शिकली आणि एका बुटीकमध्ये काम करीत असे.

केसरेने ब्युटी पार्लरचा कोर्स केला. सोबत आपले शिक्षणही सुरू ठेवले होते. ती खूप कष्ट करी. तिची माई लहान बाळांना मालिश करण्याचे काम करी. लहानी जुही मात्र अभ्यासू होती. घरकामात मदत करून अभ्यास करीत असे. शांतीच्या तिन्ही मुली कप्टाळ-मेहनती, आपल्या मारीचे मन जपणाऱ्या होत्या. जमेल तशी माईला मदत करायच्या. केसर भरघाव निघाली. मार्च महिना. नागपूरचा उन्हाळा नुकताच सुरू झाला होता. रस्त्यावर बऱ्यापैकी गर्दी होती. भरधाव स्कूट वर असल्यामुळे वारा अंगाला बरा वाटत होता. जुहीची परीक्षा जवळ आली आहे. ती तशी तब्येतीने जरा नाजुक. तिच्यासाठी एखादे टॉनिक आणायला हवे, नाहीतर परीक्षेच्या वेळी तिची शक्ती कमी पडते. एकदा माईला पण न्यायला हवे डॉक्टरकडे... हल्ली फार थकलेली दिसते ती... केसरच्या डोक्यात अनेक विचारचक्रे फिरू लागली. केसर हर्हुन्नी, परिस्थितीमुळे शिक्षण अर्ध्यावर सोडावे लागले. कर्तबगार, व्यावहारिक तरीही हळव्या स्वभावाची, तिला जबाबदारीची जाणीव लहानपणापासूनच!

कधीतरी तिला तिच्या बाबूची आठवण यायची, तो अतिशय चांगले सुनार काम करी. तिची माई खरं तर कॉलेजचे एक वर्ष शिकलेली, त्यामुळे वस्तीतील वातावरणापेक्षा त्यांच्या घरातले वातावरण वेगळे होते. माईला शिक्षणाचे महत्त्व माहीत होते. त्यामुळे त्यांच्याकडे शाळेला दांडी मारलेली चालत नसे. कसे कोण जाणे... एक दिवस बाबूच्या डोक्यात कुणीतरी भरवले, 'तुला वारस नाही, तिन्ही मुलीच...!' आणि त्याच्या डोक्यात ते पक्के बसले. मुली काय कामाच्या? त्याला निराशेने घेरले. तो खूप पिळ लागला. हातची कामे गेली. तिची माई एकटी पडली. तो आता मारझोडसुद्धा करू लागला. त्यांचे घरही वस्तीतल्या सारखेच झाले. घराजवळ येता येता केसरला हाक ऐकू आली. बाबू लपून एका गल्लीपारशी उभा होता.

'केसर, मला पैसे दे ना, माझ्याकडे पैसे नाहीत, माझी तब्येत खराब आहे. तुझी माई मला पैसे देत नाही. पैसे दे, नाही तर मी घरी येऊन तमाशा करीन.' तिने स्कूटी थांबविली. किती झालं तरी तो तिचा जन्मदाता होता. 'बाबू, असा काय वागतोस

तू?' तिने विचारले. अस्ताव्यस्त कपडे, वेडेवाकडे केस, तोंडाला दारूचा भयंकर दर्प... तिला वाटले, आपण असा काय गुन्हा केला की, आपला जन्मदाता बाप असा असावा. एकदा तर वाटले की, सरळ या माणसाला फरफटत न्यावे आणि घरी कोंडून ठेवावे, म्हणजे तो बाहेरही निघणार नाही आणि दारूही पिणार नाही. मात्र, हे काहीच शक्य नव्हते. तिला साऱ्या परिस्थितीचा अत्यंत तिटकारा आला.

मुळातच ज्या अर्थहीन कारणासाठी आपल्या बापाने घराचा धिंगाणा केला, तेच तिला पटत नसे. 'हो, हो; देते ना तुला पैसे...' आणि तिने नवजीवन संस्थेला फोन लावला. माझ्या वडिलांना दारूचे व्यसन आहे. त्यांनी आमचे जीणे हराम केले आहे. त्यांना या पत्त्यावर घ्यायला या... ही संस्था नशा मुक्तीचे काम करणारी. थोड्याच वेळात एका मोठ्या वाहनांमधून तीन दणकट माणसे आलीत व केसरजवळ सर्व विचारपूस केली. एवढ्या वेळात तिचा बाप झिंगून फूटपाथवर आडवा पडलेला होता. सर्व खातरजमा करून ती तीनही माणसे व ड्रायव्हर, केसरच्या बापाला वाहनात टाकून घेऊन गेले.

बाबूला अशा तऱ्हेने जाताना पाहून केसरच्या मनाची घालमेल झाली, डोळ्यात पाणी दाटले, का बरे यावे हे सर्व माझ्या वाटेला? केसर उशिरा घरी आली. आपण जे केले ते योग्य का अयोग्य असा विचार साहजिकच तिच्यातल्या मुलीच्या मनात आला. पण रोग दुर्घर असेल तर ऑपरेशनला पर्याय नाही, असे समजावीत राहिली ती स्वतःला! तो एक महिना आनंदात गेला, त्या चौथ्याचा! कारण त्यांचा तो बाप संस्थेत उपचार घेत होता. बाबूने संस्थाचालकाला आता आपण सुधारले आहोत, दारूला शिवणार नाही अशी हमी दिली व पूर्ण

महिनाभर त्याने ती शपथ पाळली. त्याच्या चांगल्या वागणुकीमुळे त्याला एक महिन्यात सोडून देण्यात आले. 'मी माझ्या घरच्यांना चकित करीन. म्हणून त्यांना कळवू नका,' असे तो म्हणाला. त्यामुळे मायलेकींना बाबूच्या येण्याची काहीच खबरबत नव्हती. आज केसरचा एकविसावा वाढदिवस होता. तिने पार्लरमधून लवकर सुट्टी घेतली होती.

घरी गेल्यावर तिला एक आश्चर्याचा धक्का बसला. व्यवस्थित कपडे घातलेला नीटनेटका दिसणारा, तिचा बाप घरात बसून चहा पीत होता. त्याला या सुधारलेल्या स्थितीत पाहून तिला आपला निर्णय अतिशय योग्य होता, याची खात्री पटली. तिला बाबू सोबत एक पन्नाशीचे गृहस्थ चहा पीत असलेले दिसले. तिने विचारले, 'अरे वा, बाबू तू आलास. हे कोण?' असे विचारल्यावर केसरचा बाप म्हणाला, 'हे फार मोठे बिझनेसवाले आहेत. माझी व यांची नवजीवन संस्थेमध्ये चांगली दोस्ती झाली आहे.' एवढ्या वेळात केसरची आई शांती व मोठी बहीण गुलाब आपापली कामे करून घरी आल्या होत्या. त्यांनाही बाबूने त्या माणसाबद्दल तेच सांगितले. बाबूच्या आकस्मिक घरी येण्याने वातावरणातला तणाव थोडा वाढला होता. तेवढ्यात बाबूने त्यांच्यासोबत आलेल्या गृहस्थांना विचारले, 'मग दादासाहेब, आपला पाचचा सोदा नक्की आहे ना?' त्या चौथी बुचकळ्यात पडल्या. आश्चर्याने बघत राहिल्या. हा कोण? याचा आणि बाबूचा कसला सोदा? एवढ्यात बाबूच्या बोलण्याने सगळे घरंच हादरले. 'दादासाहेब, जी हवी ती घेऊन जा!' सगळ्यांच्या लक्षात आले, आपला बाप सुधारण्याच्या एवजी अजून बिघडून बाहेर आला आहे आणि आता दारूसाठी त्याची मजल पाच लाखांना एक मुलगी विकण्यापर्यंत गेली आहे.

जुही तर मुठमुठू रडायला लागली. गुलाब आणि शांतीच्या डोळ्यांना धारा लागल्या. पण, केसरच्या डोळ्यात एक वेगळीच चमक आली होती. तिने खाडकून आपल्या बापाच्या थोबाडीत मारली. त्याला आणि त्याच्या सोबत आलेल्या त्या गृहस्थांना बाहेरचा रस्ता दाखविला. दारातून बाहेर ढकलल्यानंतर केसरने दार लावून घेतले आणि माई, गुलाब, जुही सर्वांना जवळ घेतले. त्या चौथीही एकमेकींना बिलगल्या. त्यांना केसरने मोठ्या भावासारखा आधार दिला. माई आपल्या नव्या तारणहारिणीकडे अभिमानाने पाहत होती.

पुस्तक पविक्षण

नागेशे शिवाळकव

प्र. ९४२३१३१०७१

मधुमक्षिका जशी फुलाफुलांवर धरट्या घालून परागातून मधुक्कण अलगद वेचून अवीट गोडीचे विशाल मधुघट तयार करते. तशीच ही प्रा. वसंत गिरी यांची खूपच मौलिक कार्यागिरी आहे. प्रसिद्ध विनोदी लेखक डॉ. राजा धर्माधिकारी यांचे हे वाक्य साहित्यिक प्रा. वसंत गिरी यांच्या 'हास्यगिरी' (भाग १) या विनोदी संग्रहासाठी लिहिलेल्या प्रस्तावनेत आहे. वाचक 'हास्यगिरी' जसजसा सर करत जातो, तसतशी डॉ. राजा धर्माधिकारी यांच्या विधानाची सत्यता लक्षात येते.

यशोदीप पब्लिकेशन्स, पुणे यांनी अत्यंत आकर्षक स्वरूपात प्रकाशित केलेल्या या पुस्तकाचे मुखपृष्ठ शीर्षकाला आणि एकूण सर्व लेखांचा आशय स्पष्ट करणारे आहे. लेखक प्रा. गिरी मनोगतात हसण्याचे महत्त्व स्पष्ट करतात, 'हास्यगिरी'वर गिरीगिरीहण करणारे गिरीरोहक दुःख सागरात कधीच बुडणार नाहीत, कारण मनुष्य जीवनाचा खरा आनंद त्यांनाच कळालेला असतो.' खूप छान संदेश आहे हा. हाच धागा पकडून मला वाटते की, गिरीरोहकाने

माळरान, तसेच जानेफळ, देऊळगाव राजा या पट्ट्यात जंगलझाडी बऱ्यापैकी आहे. पातूच्या घाटात रस्त्याने आडवा जाणारा बिबळ्या वाघ मी अगदी दहा फुटावरून पाहिला (अर्थात मी गाडीत होतो) मात्र पिवळा पळस काही मला दिसना. पिवळ्या पळसाच्या शोधात असल्यामुळे नजीकच्या गावाकडे जायचे असल्यावर मोटर सायकलवर भटकंती करायची हा माझा आवडता छंद.

मेहकर तालुक्यातील जंगलात आणि डोंगर क्षेत्रात असलेले सप्तर्षी फिरत असतानाही त्या सातही गावाच्या रस्त्यात पिवळा पळस सापडतो का? हे आम्ही शोधत असू. पिवळा पळस तर नाही. मात्र सप्तर्षीमधील वडाळी गावाच्या जवळ एकामागून एक जाणाऱ्या चार अस्बलानी आपली घुड उभे करून आमच्याकडे पाहत, आप हमार इलाके मे इतनी आसानी से नही घुम सकते. असा सज्जद दम त्यांच्या कृतीतून दिला. दरम्यान, पुणे भागातून एका मित्राने अगदी वस्तीत असलेल्या पिवळ्या पळसाचे फोटो टाकले, कारंजा भागातूनही फेसबुकवरील एका पोस्टमध्ये पिवळ्या पळसाचे फोटो पाहण्यात आले. चंद्रपूरच्या चिचपल्लीच्या अरण्यात तो असल्याची माहिती वाचली, त्याचे औषधी गुणधर्म आणि गुप्तधनाच्या शोधत तो उपयोगी पडतो असेही त्या पिवळ्या पळसाबद्दल ऐकू आले. मला धन काढायचे नव्हते पण मना त्या पिवळ्याजर्द सोन्यासारख्या फुलांचा पेहराव करून उभ्या असलेल्या झाडाला भेटायला आतुर झालेले होते. दोन वर्षांपूर्वी सातगाव भुसारी या परिसरातून कुणीतरी पिवळ्या पळसाच्या फोटो टाकले. आणि हा पळस आपल्या भागात आहे याची खात्री पटली. चिखलीमधील सातगाव भुसारी येथील हेमाडपंथी मंदिर ह्याबद्दल मी काही मित्रांकडून तर कधी लोणारच्या वर्षा मिश्रा यांच्याकडून माहिती मिळवली होतीच, त्यामुळे त्या ठिकाणी जाण्याची उत्सुकता होतीच. मात्र वडाळाच्या पावसाने आंब्याचा मोहर झोडून काढवा आणि आंबे शेजारचे पळस आणि काटेसावरीची फुले सुद्धा झोडून काढावी तसा वडाळाचा पाऊस आला आणि माझ्या मनातील चैतन्य, वसंतातील उत्साह, आंब्याचा मोहर, कडकडीत उन्हाच्या झाडांना आव्हान देत उभे असलेली लाल केशरी रंगाचे गुच्छ उभे घेऊन असलेले पलाश या सर्वांवर अवकळा आली. चिखली भागात तर गारपीट झाल्याच ऐकू येऊ लागलं. त्यामुळे आपण सातगाव भुसारीला गेलो तर मंदिरात जाऊ शकतो. मात्र, पिवळ्या पळसाची फुले नक्कीच झडून गेली असतील आणि त्यामुळे नेमका तो पळस कोणता तेही आपल्याला कळणार नाही असे मला वाटू लागले.

रानात उघड्या माळरानावर लाल केशरी रंगाचे पळस डोक्यावर रंगीत फेटा घातल्यासारखे त्यातील आपल्याला हवा तो वैशिष्ट्यपूर्ण पिवळा फेटा आपण ओळखू शकतो. मात्र, कुणाच्याच डोक्यावर फेटा नसताना ओळखणार तरी कोणता? असा प्रश्न उभा राहिला आणि सातगाव भुसारीला जायचे राहून गेले. मात्र पिवळा पळस पिच्छा सोडत नव्हता. पिवळ्या पळसाच्या नादाने भर रस्त्यावर गाडी थांबवून अकोला रस्त्याने असलेल्या शेतात लांबून पिवळसर दिसणाऱ्या काही झाडांपाशी थांबून नियोजित स्थळी पोहोचायला उशीर झाल्याचे मला अजूनही आठवते. (पान ६ वर)

उलट रंजकता, उत्सुकता वाढवतो. हास्यगिरी या संग्रहात एकूण ३१ लेख आहेत. लेखनशैली अशी मनोवैधक आहे की, या प्रवासाचा ताण जाणवत नाही. गिरीरोहण करताना जसे वृक्ष, वेली, आकर्षक वळणे गिरीरोहकाचा शीण घालवतात तद्वत लेखकाची लेखणी जागोजागी हास्याची कारंजी, धबधबे, हास्य मळे उभारते. ते वाचत हास्यगिरीचे टोक गाठताना, गाठल्यावर जी प्रसन्नता येते ती आजकाल कुठेही सहजासहजी मिळत नाही. संग्रहात जे एकतीस हास्य थांबे आहेत, त्यांच्या शीर्षकावरून आशयाची कल्पना येते. त्यामुळे लेख वाचक प्रवृत्त होतो. काही नावे अशी...

विनोदबुद्धीने मन, मेंदू, मस्तिष्क कार्यक्षम होते, विनोद मानवी जीवनाचा अमृतकुंभ, विनोदी साहित्यिकांना अग्निपरीक्षा द्यावी लागते, आचार्य अत्रेची जिढ्यायात्रा, विनोद शंख, अश्व व ब्रह्माश्व आहे, पु.लं. चे स्मरण माझ्यातील वसंतही फुलला इत्यादी!

संग्रहातील काही हास्य तुषार खास वाचकांसाठी. ज्यामुळे ह्या लेखात किती सशक्त विनोद आहे हे कळेल...

एका कार्यक्रमात प्रा. कुलकर्णी कवठेकर यांनी डॉ. राजा धर्माधिकारी यांच्यावर एक कोटी केली. प्रत्युत्तरात धर्माधिकारी म्हणाले, 'मी एकदा कवठेकर यांच्या घरी गेलो. त्यांचा एक चुणचुणीत छोट्टा मुलगा समोर आला. त्याला विचारले, बाळा,

हास्यगिरी : प्रसन्नतेचे हास्यारोहण!

पर्वत सर केल्यानंतर तो शरीराने थकत असेल परंतु त्याच्या चेहऱ्यावरील समाधान बरेच काही सांगून जाते. परंतु लेखकाने निर्माण केलेली 'हास्यगिरी' वाचकरूपी गिरीरोहक जेव्हा सर करतो तेव्हा त्याला ना शारीरिक, ना मानसिक थकवा जाणवतो. हास्यवस्तुबोध 'हास्यगिरी' हे विनोदी पुस्तके वाचण्याचा आनंद काही वेगळाच असतो. बरे, लेखक स्वतःच्या हास्यफुलांच्या माळांसोबत देश-विदेशातील लेखकांच्या हास्य मोत्यांच्या माळा वाचकांच्या गळ्यात घालत असतात.

आचार्य अत्रे, प्रा. नारायण कुळकर्णी कवठेकर, राजा धर्माधिकारी, पु.ल.देशपांडे, ना. सि. फडके, गडकरी, नारायण सुर्वे, मार्क ट्रेन, शंकर पाटील, चि.वि. जोशी, केळकर, राम शेवळाकर, ज.के. उपाध्ये, ना. ग. लिमये अशा अनेक लेखकांची हास्य शिदोरी लेखकाने वाचकांसाठी मुक्त हस्ताने खुली केली आहे. विशेषतः आचार्य प्र.के. अत्रे यांच्या १२५ व्या जयंती निमित्ताने त्यांना हा लेखसंग्रह अर्पण करून लेखक प्रा. गिरी यांनी एक औचित्य साधले आहे. त्याचप्रमाणे अत्रे यांच्या लेखनाची त्यांनी पारायणे केली असल्याचे जाणवते कारण संग्रहातील अनेक लेखांमध्ये अत्रे यांच्या साहित्याचा, वक्तव्याचा लेखकाने जणू जागर केला आहे. यावरून गिरी यांची अत्रे यांच्यावर असलेली भक्ती, त्यांच्या साहित्याची आवड लक्षात येते. लेखक स्वतः विनोदी लेखक आहेत, शिवाय व्याख्याते आहेत. त्यांना लहानपणापासूनच विनोदाची आवड आहे. संपर्कात येणाऱ्या लोकांच्या स्वभावाचे, वागणुकीचे बारकाईने निरीक्षण करणे हा त्यांचा छंद. विनोदी वृत्ती जोपासल्यामुळे ते अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक असूनही विद्यार्थी दांडी मारत नसत कारण त्या रक्ष विषयातही गिरी विनोदाची पखरण करीत त्यामुळे त्यांचे अध्यापन विद्यार्थ्यांना आवडत असे.

लेखक प्रा. गिरी यांचे दुसरे दैवत म्हणजे अर्थातच पु.ल. देशपांडे! पु. ल. यांच्या लेखनाचे अनेक वैशिष्ट्ये, त्यांच्या लेखनातील उतारे, जीवनातील विनोदी प्रसंग लेखकाने चपखलपणे वापरले आहेत, जे आशयाशी निगडित आहेत. या संग्रहातील लेख वाचनाना एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवली, ती म्हणजे लेखकाचा अभ्यास, स्मरणशक्ती आणि उपयोग! कुठेही कोणताही शब्द अनाठायी, कंटाळवाणा वाटत नाही

तुझं नाव काय? तो म्हणाला, राजकुमार नारायणराव कुलकर्णी कवठेकर, असं बाबा म्हणतात, पण आई मात्र नाही म्हणते.

केशवकुमार यांनी संत रामदास यांच्या 'मनाचे श्लोक' यावर विडंबन केले. त्यात ते लिहितात... 'मना सज्जना, चार आण्यात फक्त, तुला व्हायचे असेल 'देशभक्त', तरी सांगतो शेवटी युकी सोपी, खिशात ठेव सदा गांधी टोपी! लेखक एक वाक्य मांडताना म्हणतात, 'हे मुक्त विचार अतिशयोक्तीपूर्ण वाटत असले, तरी यातील वास्तव लक्षात घेतले पाहिजे. एका संपादकाची मुक्त लेखणी लिहिते, 'एखादा योग्य उमेदवार निवडणे हे अतिशय कठीण काम आहे. उडदामाजी काळेगारे काय निवडावे? योग्य उमेदवार निवडणे हे वाळूचे कण रागून तेल काढण्याइतके, अथवा वांझेच्या पोराला घंढापासून झालेल्या बहिऱ्या मुलाला मुक्याचे गायन ऐकविण्याइतके अशक्य आहे!'

शिस्तीचा बडगा कसा असतो ह्याचा अनुभव अत्रेना आला. एकदा प्राचार्य अत्रेचे व्याख्यान होते. अत्रेचे व्याख्यान आणि हास्याचे धबधबे कोसळणार नाहीत हे अशक्य! परंतु त्यादिवशी हे शक्य झाले. व्याख्यान संपले तरी कुणाच्याही चेहऱ्यावर हास्याची पुसटशी रेपाही उमटली नाही. अत्रे निराश झाले. नंतर त्यांना समजले की, 'तिथल्या प्राचार्यांनी सक्त ताकीद दिली होती, पाहुण्यांसमोर कुणीही दात काढायचे नाहीत. थिल्लपणा करणाऱ्यांना नंतर पाहून घेईल.' अशी तंबी मिळाल्यावर कुणी हसेल का? विनोदी लेखकाची असं म्हणजे कोटी, 'श्लेष किंवा शब्दचमत्कृती, कल्पनाचमत्कृती, भाषाशैली, अयोंक्ती, अतिशयोक्ती, ऊनोक्ती, विडंबन, उपरोध, उपहास, व्याजोक्ती, वक्रोक्ती, अग्रोक्ती हे प्रा. गिरी यांनी स्पष्ट केले आहे. यावरून त्यांचा हास्यशास्त्राचा अभ्यास समजून येते. लेखक गिरी यांच्या आगामी 'हास्यगिरी-२' ची उत्सुकता, उक्कंठता लागलेल्या अवस्थेत गिरींना खूप खूप शुभेच्छा!

हास्यगिरी-१ : लेखसंग्रह

लेखक : प्रा. वसंत गिरी

९०११२२९२३२१/८४८२८९०९९१

प्रकाशक: यशोदीप पब्लिकेशन्स, पुणे-३०

पृष्ठ संख्या : १६८

मूल्य : २५० रूपये

नाशिक जिल्ह्यातील 'मुल्हेर' येथील रामभे, साक्षात्कारी संत 'दास जनजसवंत' हे गोस्वामी तुलसीदासांचे पट्ट शिष्य होते. त्यांची अनेक हिंदी-मराठी पदे उपलब्ध आहेत. संत चरित्रकार महिपतींनी 'जनजसवंत' यांचे चरित्र वर्णिलेले आहे. तरी पण महाराष्ट्रीय रामभक्तांच्या परंपरेत त्यांच्या नावाकडे दुर्लक्ष झालेले आहे. इ.स.१६१७ मध्ये खानदेशातील 'बोरटे' येथे राममंदिर परिसरात त्यांनी समाधी घेतली. अशा अपरिचित थोर रामभक्ताचा विशेष परिचय...

लेखांक ६४

गोस्वामी तुलसीदासजींचा मराठी शिष्य दुर्लक्षित रामभे संत 'दास जनजसवंत'

...वद्युज्ज्वल

विद्याधर ताटे

३९.९८८९९०९७७५

महाराष्ट्रात रामभक्त संत आणि उपासकांची फार मोठी प्रदीर्घ परंपरा आहे. 'सेतुबंध' लिहिणारा राजा प्रवरसेन, 'भावार्थ रामायण'कर्ते 'संत एकनाथ', 'द्विकांडी रामायण' लिहिणारे 'संत रामदास', 'रामविजय'चे रचनाकार संतकवी श्रीधर 'संकेत रामायण' कर्ते वेण्णाबाई शिष्य गिरीधर, 'संक्षेप रामायण'कार संत एकनाथांचे नातू पंडितकवी मुक्तेश्वर, एकशे आठ रामायणे रचणारे कवीवर्य मोरोपंत, 'गीतरामायण'कार ग. दि. माडगूळकर, 'महाराष्ट्र रामायण' काव्यकर्ते आनंद साधले यांनी महाराष्ट्रातील रामकथाकारांची परंपरा संपन्न केलेली आहे. पण या रामभक्त संतकवींच्या परंपरेतील, नाशिक जिल्ह्यातील मुल्हेर (सटाणा) येथे १६ व्या शतकात होऊन गेलेले संत 'दास जनजसवंत' यांच्याकडे अभ्यासकांचे दुर्लक्ष झालेले आहे. 'रामचरित मानस' कर्ते महान संत गोस्वामी तुलसीदास यांचे शिष्य असलेले, 'दास जनजसवंत' थोर रामोपासक व साक्षात्कारी संत होते.

सीताराम चरित अति पावन।

मधु सरस अरु अति ममभावन।।

'रामचरित मानस' लिहून ज्यांनी रामोपासनेचा, रामभक्तीचा उत्तर भारतात जागर केला, त्या गोस्वामी तुलसीदास (इ.स.१५११ ते १६२३) यांचा शिष्यवर्ग खूप मोठा होता. भारताच्या अनेक भागातून काशीत आलेले भक्त भाविक, संत, भक्त गोस्वामींच्या 'रामचरित मानस'ने प्रभावित होऊन त्यांचे शिष्य झाले होते. आपल्या पैठणचे संत एकनाथ महाराजही काशीत गेले होते तेव्हा त्यांना गोस्वामी तुलसीदासांचा सत्संग लाभला होता. त्या प्रेरणेनूनच पुढे संत एकनाथांनी 'भावार्थ रामायण' लिहिले आहे. १६ व्या शतकाच्या या उत्तरार्धातच आपल्या नाशिक जिल्ह्यातील 'बागलाण' म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या भागातील एक रामभक्त काशीला गेला आणि त्याला गोस्वामी तुलसीदासांचे शिष्य होण्याचे भाग्य लाभले. तो भाग्यवान शिष्य म्हणजे 'दास जनजसवंत' होय!

महाराष्ट्रातील बहुसंख्य रामभक्त 'दास जनजसवंत'ची ओळख नसली तरी संतांना संत ओळखतात. थोर संतचरित्रकार संतकवी महिपतीमहाराज यांनी 'भक्त लीलामृत' मध्ये या 'जनजसवंत'चे ओवीबद्ध चरित्र वर्णिलेले आहे. तसेच 'भक्तविजय' मध्येही समाविष्ट आहे. विद्यावाचस्पती अभ्यंकर यांच्या भक्तीकोशात या रामभक्ताची माहिती आहे. रामभक्त जनजसवंत हा आपल्या नावापुढे 'दास' विशेषण मोठ्या अभिमानाने

लावतो. संत तुलसीदास यांच्या परंपरेतील शिष्यांमध्ये 'दास' विशेषणाने स्वतःचा उल्लेख करण्याची एक परंपराच आहे. दास जनजसवंत याचा जन्म नेमका कोणत्या तिथीमितीला झाला ती माहिती साधार उपलब्ध नाही पण समाधीची तिथी वर्ष उपलब्ध आहे.

गुरू गोस्वामी तुलसीदासांनी आज्ञा केल्यावर अनेक वर्षांच्या काशीतील वास्तव्यानंतर जनजसवंत महाराष्ट्र देशी स्वगृही परतले. त्यानंतर ९ वर्षांचा काळ ते मुल्हेर भागात, आणि खानदेशातील 'बोरटे' येथे होते. शके १५३९ फाल्गुन शुक्ल अष्टमी (इ.स.१६१७) रोजी 'दास जनजसवंत' यांनी श्रीराम चरणी आपला देह समर्पित करून समाधी घेतली. 'दास जनजसवंत'ची अनेक हिंदी पदे व काही मराठी भक्ती रचना उपलब्ध आहेत. शेवटी संतांचे चरित्रापेक्षाही त्यांचा उपदेशात्मक अभंग अक्षर ठेवा हाच प्रेरणा व प्रबोध देणारा असतो. दास जनजसवंतची एक रामभक्तीचे दर्शन असलेली हिंदी रचना पहा-

कोई बंदो, कोई निंदो कैसो कहो रे।

'रघुनाथ' साथे प्रीत बाँधी, होय जैसा होय रे।।

रघुनाथाची भक्ती महत्त्वाची. त्यापुढे निंदा-

स्तुतीचा विचार कोण करतो. जगाच्या स्तुती-निंदेची पर्वा न करता विदुलभक्ती करणाऱ्या संत तुकारामादी

संतांचे असेच उद्गार आपण त्यांच्या अभंगातूनही पाहू शकतो.

गुरू तुलसीदासांचा पट्ट शिष्य:-

जनजसवंत हे मुल्हेरच्या राजा प्रतापशहा याचे राज पुरोहित पंडित जनार्दनपंत यांचे सुपुत्र. त्याचा तत्कालिन प्रथेप्रमाणे १०व्या वर्षीच विवाह झाला होता. लहानपणापासून संतसेवेची, सत्संगाची त्यांना उपजत आवड होती. दोन साधुनी त्यांना संतुष्ट होऊन 'श्रीराम-लक्ष्मण' रूपात दर्शन दिले होते. जनजसवंत यांनी नाशिक पंचवटीत अनेक वर्षे तपश्चर्या केली. तेव्हा त्यांना रामाचा साक्षात्कार झाला आणि काशीला गोस्वामी तुलसीदासांकडे जाण्याचा आदेश मिळाला. काशीला असाच रामदृष्टांत तुलसीदासांनीही झाला. जनजसवंतला पाहताच तुलसीदासांनी शिष्य म्हणून अनुग्रह दिला. पुढे तो तुलसीदासांचा पट्ट शिष्य झाला. गुरू तुलसीदासांसमवेत त्याला तीर्थयात्रांचाही योग लाभला. मथुरा, वृंदावनमध्ये भगवान श्रीकृष्णाने दास जनजसवंतचा भक्तीभाव व प्रार्थना ऐकून गुरू तुलसीदास व जनजसवंत यांना चक्र धनुर्धारी राम रूपात दर्शन दिले.

मोर मुकुट नीचे धरो।

किरिट मुकुट धरो शीस।

धनुक बाण कर मो धरो।

गुरू तुलसी नमावत शीस।

भक्तांची ही अद्वैतभक्ती व अधिकार पाहून तुलसीदास संतुष्ट झाले. त्यानंतर काही वर्षांनी तुलसीदासांनी आपल्या गळ्यातील माळ व हनुमानाची मूर्ती देऊन जनजसवंतला मूळ गावी महाराष्ट्रात जाऊन पुढील जीवन रामभक्त सेवेत व्यतीत करण्याची आज्ञा केली. जनजसवंत मुल्हेर (नाशिक) येथे परत आले. त्यांना अनेक शिष्य लाभले. त्यांना विष्णुदास नावाचा एक पुत्र होता. मुल्हेरच्या राजाने त्यांना दरबारात बोलवून त्यांचा सत्कार-सन्मान केला. आणि राजस्तीपर गौरव काव्य करण्याची राजाज्ञा केली. पण रामभक्त असलेल्या दास जनजसवंत यांनी 'मी रामाशिवाय कोणत्या माणसाची स्तुती करित नाही' असे बाणेदार उत्तर दिले. त्यामुळे त्यांना तुरुंगवास भोगावा लागला. अखेर बंदीवासातून मुक्त होताच त्यांनी मुल्हेरचा त्याग केला. ते खानदेशातील 'बोरटे' येथे गेले. तेथे भाविकभक्तांनी त्यांच्यासाठी राममंदिर बांधून दिले. या मंदिर परिसरातच त्यांनी समाधी घेतली.

चंद्र, सूर्य जीनी ज्योत,

स्तम्भ बिन आकाश रे।

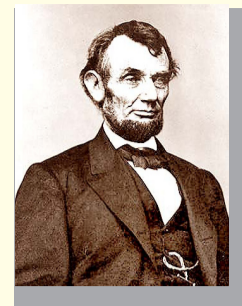
जलज पर पाषाण तारे वन्यु न तारे दास रे ॥

जपत शिव सनकादि मुनिजन,

नारदादिक संत रे ।

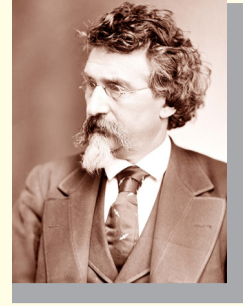
जन्म जन्म के स्वामी रघुपती दास

जनजसवंत रे।।

अब्राहम लिंकन

**मिस्टर बी,
लिंकन आणि
यादवी युद्ध**

मंथू ब्रँडी

विश्वकथांचा

मल्हाब कृष्ण गोवर्दले

आपल्याकडच्या इंग्रजी पत्रकारांना पश्चिमेच्या संकल्पनांची नक्कल करायला फार आवडते. भारता-तला चित्रपट उद्योग म्हणजे म्हणे बॉलिवूड का? तर अमेरिकन चित्रपट उद्योगाला हॉलिवूड असे म्हणतात म्हणून. जगातल्या अन्य प्रगत देशांमध्येही चित्रपट निर्मिती चालते.

ब्रिटन, फ्रान्स, जर्मनी, जपान, चीन, इराण इत्यादी देशांमध्येही प्रतिभावान कलावंत आहेत. तिथेही अत्याधुनिक, सुसज्ज स्टुडिओज आहेत; पण तिथे नावाची अशी नक्कल केली जात नाही. काही वर्षांपूर्वी खुद्द अमिताभ बच्चनने बॉलिवूड या शब्दप्रयोगाला आक्षेप घेतला होता. पण नंतर बहुधा त्याची स्वतंत्र वृत्ती वितळून गेली असावी. इंग्रजी पत्रकारितेत खुद्द अमिताभचा उल्लेख ज्या 'बिंग बी' या नावाने केला जातो, तीही नक्कलच आहे. मूळ 'मिस्टर बी' हा कलावंत अमेरिकन होता. त्याचे नाव होते मंथू ब्रँडी. न्यू यॉर्क शहरात त्याचा मोठा स्टुडिओ होता. हा फोटोग्राफी स्टुडिओ होता. फोटोग्राफी म्हणजे छायाचित्रण किंवा प्रकाशचित्रण ही कला आज कळसाला पोहोचली आहे. तिच्या सुरवातीच्या काळातल्या महान कलावंतांमध्ये मंथू ब्रँडी हे एक मोठे नाव होते. न्यू यॉर्क राज्यात जन्मलेल्या मंथू ब्रँडी चित्रकार होते.

विल्यम पेज या नामवंत चित्रकाराकडे तो पोट्रेट पेंटिंग शिकत होता. तेवढ्यात म्हणजे सन १८३९ साली विल्यम पेजचा गुरू सॅम्युअल मोर्स हा फ्रान्सहून परत आला. हाच तो टेलिग्राफ या अत्यंत क्रांतिकारी शोधाचा जनक सॅम्युअल मोर्स. मुळात तो रसायन शास्त्रज्ञ. पण त्याला असंख्य विषयांमध्ये उत्तम गती होती. आताच्या फ्रान्स दौऱ्यात मोर्स हा लुई झाक दागुएर या फ्रेंच कलावंताला भेटून आला होता. एका खोक्याला भोक पाडून त्यातून प्रकाशकिरणांच्या सहाय्याने समोरच्या सजीव किंवा निर्जीव वस्तूंची प्रतिमा काचेवर घ्यायची आणि मग सिल्व्हर नायट्रेट किंवा तत्सम रसायनाच्या उपयोगाने ती प्रतिमा पकडून ठेवायची, अशा सारखे प्रयोग युरोपात, विशेषतः इटली आणि फ्रान्समध्ये वर्षानुवर्षे चालू होते. लुई दागुएर या फ्रेंच कलावंताने यात खूपच प्रगती केली होती. मोर्स दागुएरकडून हे तंत्र शिकून आला आणि त्याने न्यू यॉर्कला ते तंत्र शिकवण्याचे चवक क्लासेस काढले. मंथू ब्रँडी हा मोर्सच्या विद्यार्थ्यांच्या पहिल्या फळीतला एक. अतिशय वेगाने ब्रँडीने फोटोग्राफीचे तंत्र आत्मसात केले आणि १८४४ साली न्यू यॉर्कमध्ये पहिला फोटो स्टुडिओ उघडला. पुढच्या पाच वर्षांत ब्रँडीचा स्टुडिओ इतका लोकप्रिय झाला आणि त्याने इतक्या प्रसिद्ध लोकांचे फोटो काढले की, १८५० साली त्याने 'नामवंत अमेरिकन व्यक्तींची चित्रसज्जा'

असे प्रदर्शनच भरवले. १८६० सालची गोपट. इलिनॉईस राज्यातल्या स्पिंगफील्ड या ठिकाणाहून एक राजकारणी वकील न्यू यॉर्कला आला. गुलामगिरीची प्रथा चालू राहावी की रद्द करावी, या प्रश्नावरून संपूर्ण अमेरिकेत प्रचंड वाद चालू होता. त्याबाबत न्यू यॉर्कच्या प्रसिद्ध कूपर इन्स्टिट्यूटने एक परिषदवाढ ठेवला होता. त्यात भाषण करण्यासाठीच तो वकील आला होता. तसा तो अगदीच सामान्य माणूस नव्हता. तो चांगला वक्ता आणि लोकप्रिय वकील होता. शिवाय तो खासदार होता. पण न्यू यॉर्कवाल्यांच्या दृष्टीने बाहेरच्या राज्यातला माणूस म्हणजे गावढळच; आणि ब्रँडीने काढलेल्या त्याच्या त्या सुप्रसिद्ध चित्रात तो दिसतोयही तसाच. खपड गाल, लांबुळकी मान, त्या मानेभोवती गुंडाळल्यासारखी दिसणारी कॉलर, चुरगाळलेला कोट. पण तो होता अब्राहम लिंकन. १८६० साली स्पिंगफील्डचा खासदार अब्राहम लिंकन कूपर इन्स्टिट्यूटमध्ये गुलामगिरी प्रथेच्या विरोधात भाषण देण्यासाठी न्यू यॉर्कला आला. न्यू यॉर्कला आलेला कोणताही माणूस प्रथम ब्रँडीच्या स्टुडिओत जाऊन स्वतःचा फोटो काढून घ्यायचा.

लिंकननेही तेच केले. नंतर तो भाषणाला गेला. त्याचे तो भाषण कमालींचे गाजले. त्या भाषणानेच त्याला १८६० वर्षांच्या अखेरच्या निवडणुकीत राष्ट्राध्यक्षपद मिळवून दिले. १८६१ च्या मार्चमध्ये राष्ट्राध्यक्षपदाची शपथ घेतल्यावर, देशातला सर्वांत यशस्वी फोटोग्राफर म्हणून मंथू ब्रँडीचा जेव्हा लिंकनशी परिचय करून देण्यात आला. तेव्हा लिंकन म्हणाला, 'मिस्टर बी ला कोण ओळखत नाही. त्याने काढलेला फोटो आणि कूपर इन्स्टिट्यूटमध्येले ते भाषण यांनीच तर मला विजय मिळवून दिलाय.' 'लांचिच म्हणजे एप्रिल १८६१ मध्ये अमेरिकेचे यादवी युद्ध सुरू झाले. उत्तरेकडच्या प्रांतांनी गुलामगिरी पद्धत रद्द करण्याच्या लिंकनच्या निर्णयाला पाठिंबा दिला. दक्षिणेकडच्या प्रांतांना मात्र गुलामगिरी पद्धत हवी होती. ते प्रांत म्हणाले की, आम्ही अमेरिकन संयुक्त संस्थानामधून वेगळे निघतो. लिंकनने या फाळणीला ठाम विरोध केला. तरण मुले उरसाहाने सैन्यात भरती होऊन आघाडीवर जाऊ लागली. मंथू ब्रँडीने त्यांचे फोटो काढून जपून ठेवण्यासाठी त्यांच्या पालकांना प्रवृत्त करण्याच्या जाहिराती छापल्या. थोडक्यात व्यावसायिक दृष्टी दाखवून खूप धंदा केला. पण मग अचानक त्याला जाणीव झाली की, हे साधे युद्ध नाही. हा फार मोठा इतिहास घडतो आहे. तो कॅम्पेयात बांधून ठेवणे हे आपले कर्तव्य आहे. झाले. ब्रँडी त्या दिशेने कामाला लागला. तत्कालीन कॅम्पे रणांगणावर नेणे, तिथे ते स्थिरपणे उभे करणे, हे सोपे काम नव्हते. पण आपला मित्र जनरल बिनफिल्ड स्कॉट याच्या मदतीने ब्रँडी पुन्हा थेट लिंकनपर्यंत पोहोचला आणि त्याने रणांगणावर जाऊन प्रकाशचित्रण करण्याची परवानगी मिळविली. (पान ६ वर)

थोडं मनातलं

विश्वाम्भ देशपांडे

३९.९८३७४९९३२

नृत्यकला ही ६४ कलांमधील एक प्रमुख कला आहे. भारतीयाना प्राचीन काळापासून या कलेचे उत्तम ज्ञान होते. भरतमुनींचा नाट्यशास्त्रावरील ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. जेव्हा भाषेचा विकास झाला नव्हता, तेव्हा नृत्य हेच अविष्काराचे. संपर्काचे आणि प्रकटीकरणाचे माध्यम होते. भाषा जेव्हा प्रगत झाली तेव्हा असे लक्षात आले की प्रकटीकरणासाठी किंवा भावनांच्या अविष्कारासाठी भाषिक अभिव्यक्ती जेव्हा अपूर्ण वाटते, तेव्हा तिला संगीत आणि नृत्याची जोड दिली जाते. प्राचीन काळी धार्मिक कथा, पुरुषे सांगण्यासाठी त्यांना नृत्याची जोड दिली जात असे. नृत्याची परंपरा प्राचीन भारतात होती. अनेक मंदिरांवरील शिल्पांमधून आपल्याला नृत्यकलेतील मुद्रा, पट्ट्यास प्रत्ययास येतात.

भरतनाट्यम, कथक, कथकली, मणिपुरी इत्यादी नृत्य प्रकारांची समृद्ध परंपरा भारतात आहे. अनेक धार्मिक आणि पौराणिक कथांच्या सादरीकरणासाठी हे नृत्यप्रकार प्राचीन भारतात वापरले जात असत. आजही त्यांचा वापर विविध ठिकाणी विविध कार्यक्रमांच्या सादरीकरणासाठी केला जातो. परंतु पुढे काळाच्या ओघात नृत्यकला मागे पडली. तमाशा, राजदरबारातील मुजरे इत्यादींच्या माध्यमातून ही कला केवळ मनोरंजनापूर्वी अस्तित्वात होती. रवींद्रनाथांनी संगीत आणि नृत्याचे भारतीय संस्कृतीतील महत्त्व जाणले होते. आणि इतर अनेक कलाप्रकारांप्रमाणे त्यांनी नृत्यकलेचेही पुनरुज्जीवन केले. रवींद्रनाथांनी शिशुतीर्थ, चित्रांगदा, श्यामा, चंडालिका यासारख्या ज्या नाटिका सादर केल्या, त्यामध्ये त्यांनी संगीत आणि काव्याबरोबरच नृत्याचा तिलाफ घडवून आणला. नृत्याची आणि सुरांची योजना आवश्यक ते बदल करून त्यांनी या नाटकांमध्ये केली. नाटकातील पात्रांच्या मनातील द्वंद्व दाखवण्यासाठी त्यांनी छाया नृत्य हा प्रकार कौशल्यपूर्वक वापरला.

आपल्या नाटिकांमध्ये रवींद्रनाथ मुद्राभिनयापेक्षा

रवींद्रनाथ टागोर : वारसा आणि कार्य

(भाग ४०)

काव्य, सूर, संगीत आणि नृत्याला अधिक महत्त्व देत असत. त्यामुळे या नाटकांची कलात्मक उंची वाढत असे. त्यांच्या अनेक नाटिकांमध्ये स्वतः रवींद्रनाथांनी आपले वय विसरून नृत्य केले आहे. 'फाल्गुनी' या नाटकात बाळूळ कवीची भूमिका त्यांनी केली. त्यावेळी त्यांनी त्या भूमिकेसाठी जे नृत्य केले तेव्हा त्यांचे वय ५६ वर्षे होते. शाश्वत नृत्याचा अभ्यास करून ते सादर केल्यास हालचालींमध्ये देखणी लयबद्धता तर येतेच पण त्याच जोडीला शारीरिक व्यायामही होतो असा रवींद्रनाथांचा विश्वास होता. इतर अनेक कलाप्रकारांप्रमाणे नृत्यकलेतही रवींद्रनाथांनी परंपरांचे अंधानुकरण केले नाही. आपल्या नाटकात ते मिश्र ताल, मिश्र नृत्यमुद्रांची योजना करत. त्याचप्रमाणे नृत्यात सहजता कशी साधेल याकडे त्यांचे लक्ष असे. नाटक नृत्यप्रधान जरी असले तरी केवळ नृत्याला प्राधान्य न देता त्यातील कथानक प्रभावीपणे प्रेक्षकांसमोर कसे मांडता येईल याकडे त्यांचे जास्त लक्ष होते.

रवींद्रनाथांनी अनेक देशांना भेटी दिल्या. त्यावेळी तेथील नृत्यप्रकारांचा सुद्धा त्यांनी बारकाईने अभ्यास आणि निरीक्षण केले. १९२७ मध्ये इंडोनेशियातील बाली बेटावर आपल्या सहकार्यांसह ते साडेतीन महिने राहिले. या कालावधीत बालीमधील कला आणि संस्कृतीचा अभ्यास त्यांनी केला. तेथील लोकांकडून सादर केली जाणारी नृत्यकला त्यांना विशेष आवडली. तेथील लोकांच्या नृत्यात एक प्रकारची सहजता असून नृत्य हा त्यांच्या जीवनाचा एक भाग झाला होता असे म्हणता येईल तेथून त्यांनी आपला मुलगा रथींद्रनाथ याला एक पत्र लिहिले त्यात ते म्हणतात...

हा देशातील उत्सवातील नृत्य हे प्रमुख अंग आहे. येथील नारळीची बाग समुद्रावरून येणाऱ्या वाऱ्यांनी जशी डुलते, तसा येथील स्त्री- पुरुष समुदाय नृत्याचा वारा वाहू लागला की डोलू लागतो. नारळीप्रमाणेच त्यांची शरीरे आंदोलित होतात. एक एक समाज एका विशिष्ट मागने

नृत्यकलेचे पुनरुज्जीवन

आत्मप्रकटन करत असतो. वंग देशाचे हृदय जेव्हा आंदोलित होऊन उठले, तेव्हा सारा भावनावेग त्याने कीर्तन- भजनाद्वारा प्रकट केला. हा भाव प्रकटनाचा विशिष्ट मार्ग अद्यापही लुप्त झालेला नाही. येथील (बलिद्वीपातील) लोकांचे हृदय जेव्हा भावावेगाने भरून जाते, तेव्हा ते शब्दांद्वारे बोलत नाही, नृत्यांद्वारे बोलते. स्त्री सुद्धा नाचते, पुरुषही नाचतो. इकडचा अभिनय मी पाहिला आहे. त्यात प्रारंभापासून अखेरपर्यंत इकडून तिकडे फिरणे असो, भांडण तंटा असो की युद्ध असो, थड्डा मस्करी असो की प्रेम प्रकटन असो, लोभ असो किंवा क्रोध असो या साऱ्यांचे प्रकटन नृत्यात व्हायचे.

कथेतील सारे प्रसंग नृत्यातून प्रदर्शिले जायचे. वाणी अगदी स्तब्ध, शरीर पूर्णपणे बोलके. नृत्याची भाषा कळल्याशिवाय कथानक कळायचे नाही. याच पत्रात पुढे ते गियानाच्या राजवाड्यात पाहिलेल्या एका नृत्याचे वर्णन करतात. ते म्हणतात, सुंदर साजशुभार केलेल्या दोन छोट्या मुली मुकुटावरील फुलांचे झेले झुलवत झुलवत अन त्यांच्याच छंदात देह डुलवत डुलवत 'गामोलान' ह्या वाद्यवृंदाच्या तालावर नाचत होत्या. आपल्या देशात 'जलतरंग' हा पौरांचा खेळ समजला जातो. पण त्याच पद्धतीने विविध वाद्यांचे तरंग मिश्रित करून किती अपूर्व वाद्यसंगीत निर्माण होऊ शकते हे त्यांचे बहुवाद्यमिश्रित गामोलान ऐकल्यावरच कळते. गामोलानमध्ये मृदंगा, टाळ, छोट्या मोठ्या घंटा यांचा प्रामुख्याने समावेश असतो. पण आपल्याकडील नाट्यगृहातील कन्सर्ट किंवा युरोपीय विविध वाद्यांची हार्मनी ते मात्र हे वादन नव्हे. हे आगदी वेगळे आहे. भारी गोड लागते कानाला. युरोपीय लोकांना सुद्धा ते मानवते.

बलिद्वीपीय लोकांचे नृत्य झिम्झिम पडणाऱ्या पावसासारखे नाही. ते आहे निर्झराच्या तरंगित प्रवाहाप्रमाणे. त्यांच्या ग्रंथात गान भरले नाही, ते भरले आहे त्यांच्या नृत्यात.

विविध देशातील संस्कृतींचा आणि नृत्याचा रवींद्रनाथांनी अभ्यास जरी केला असला, तरी त्यांनी त्या सर्व पद्धती किंवा कलाप्रकार जसेच्या तसे उचलले नाहीत. तर आपल्याला हवे तेवढेच त्यातील घेऊन आपले कलाप्रकार आणखी समृद्ध केले. शांतिकेतन मधील कला आणि संगीत शिक्षणाला नृत्याची जोड देण्यात आली. तेथील मुले नृत्यनाटिकांमध्ये सहभागी होत असत. स्वतः रवींद्रनाथ त्यांना नृत्याचे धडे देत असत. संगीत आणि नृत्य हे आत्मप्रकटीकरणाचे आणि व्यक्तिमत्त्व विकासाचे एक अनोखे साधन आहे अशी रवींद्रनाथांची श्रद्धा होती.

प्रसिद्ध भारतीय नर्तक उदयशंकर यांनी एकदा शांतिकेतनला आपल्या सहकार्यांसह भेट देऊन विविध नृत्यप्रकार सादर केले. ते प्रकटीकरण पाहून रवींद्रनाथांना अतिशय आनंद झाला. त्याप्रसंगी त्यांचे कौतुक करताना रवींद्रनाथ म्हणाले, उच्च व आदर्श नृत्य तेच की जे जनतेत तेज, वीर्य, पौरुषत्व जागे करते. नृत्य हे केवळ रंजनाकरता राबवायचे नाही. तसे ते राबवल्यास त्याला कलावैतणीच्या किंवा बाईजीच्या नृत्याचे स्वप्न येईल. त्याचा दर्जा ढासळेल. नर्तक हा कवी आणि चित्रकार यांच्याप्रमाणेच स्वतंत्र वृत्तीचा श्रेष्ठ ध्येयवादी असला पाहिजे. व्यापारी वृत्तीपासून व सवंग लोकप्रियतेच्या हावेपासून त्याने दूर राहिले पाहिजे. तरच नृत्यकलेचा दर्जा उंचावेल, कलाक्षेत्रात तिला मानाचे स्थान मिळेल. रवींद्रनाथांचे हे विचार आजही नृत्य कलेमध्ये करिअर घडवू इच्छिणाऱ्यांसाठी महत्त्वाचे आहेत.

प्राचीन भारतीय नृत्यकलेला रवींद्रनाथांनी नृत्यकलेतील आधुनिक वैशिष्ट्यांची जोड देत तिचा भारतीय बाज कायम ठेवला आणि भारतीय नृत्यकलेशी सुसंगत ठरेल अशा प्रकारे तिचा विकास घडवून आणला. आधुनिक भारताच्या नृत्यकलेच्या इतिहासात रवींद्रनाथांच्या या कार्याचा गौरवपूर्वक उल्लेख केल्याशिवाय कोणालाही पुढे जाता येणार नाही एवढे महत्त्वाचे योगदान त्यांचे या क्षेत्रातही आहे.

ग्रहसंकेत

(रविवार, ३० मार्च ते शनिवार, ५ एप्रिल २०२५)

नारायण जगन्नाथ कारंजकर, ज्योतिष भास्कर

ज्येष्ठ पत्रकार, फिल्टर पंपाजवळ, माढा रोड, मु.पो.कुर्दुवाडी, जि.सोलापूर (भ. ९४२३७५८४०१)

* **रविवार, ३० मार्च**- गुढी पाडवा, संवत्सरांभ, अश्विनान्त, बालचंद्रमात्रत, वासंतिक देवी नवरात्रांभ, श्री शंकर पार्वतीस दवणा वाहणे, श्रीराम नवरात्रांभ, विश्व ज्योतिष दिन, श्री विठ्ठल रूक्मिणी चंदन उटी पुजा प्रारंभ, चैत्र मासारांभ, श्री महालक्ष्मी पालखी यात्रा मुंबई, डॉ. हेडगेवार जयंती * **सोमवार, ३१ मार्च**- गौरी तृतीया (तीज), गौरी शंकराचा दोलोत्सव, श्रीराम दोलोत्सव, सौभाग्य शयनव्रत, रमजान ईद, श्री स्वामी समर्थ प्रकट दिन, संत झुलेलाल जयंती, मत्स्य जयंती * **मंगळवार, १ एप्रिल**- विनायक चतुर्थी (अंगारक योग), श्री गणपतीला दवणा वाहणे, श्री जानाई- मळाईदेवी यात्रा भोडोली, चिमणाबुबुदेवी यात्रा साँदणे (ता. मोहोळ) * **बुधवार, २ एप्रिल**- कल्पान्दि, श्री विष्णू दोलोत्सव, हयव्रत, श्री पंचमी, लक्ष्मी पंचमी, श्री ज्योतिर्लिंग षष्ठी यात्रा जोतिबा डोंगर, श्री रोहिदेश्वर यात्रा रायेश्वर, कडेपूर यात्रा (सांगली)* **गुरुवार, ३ एप्रिल**- श्री कार्तिक स्वामींना दवणा वाहणे, छत्रपती शिवाजी महाराज पुण्यदिन * **शुक्रवार, ४ एप्रिल**- सूर्याला दवणा वाहणे, श्री एकवीरादेवी पालखी लोणावळा, आर्यबिल ओळी प्रा. (जैन), रेवणसिध्देश्वर यात्रा लिंबी-चिंचोळी (ता.द. सोलापूर) * **शनिवार, ५ एप्रिल**- दुर्गाष्टमी, अशोकष्टमी, श्री भवानीदेवी उत्पत्ती, शिवतेज दिन, भवानीदेवीची उत्पत्ती, बंजारा उत्सव प्रारंभ पोहरागड, साईबाबा उत्सव प्रारंभ शिर्डी, श्री बिरदेव यात्रा आरेवाडी (ता. कवठेमहाकाळ), सागर दिन, धज बांधणे सोहळा, शिखर-शिंगणापूर, गिरिजा शंकर विवाह सोहळा राजाचे कुलें (खटाव)

मुहूर्त:- * **साखरपुडा**- ३० मार्च (१८ पर्यंत), २, ३ एप्रिल * **डोहाळ जेवण**- ३ एप्रिल, * **बारसे**- ३० मार्च, २ एप्रिल * **जावळ**- ३० मार्च, ३ एप्रिल (७ नंतर) * **गृहप्रवेश**- ३० मार्च, २ एप्रिल (९ नंतर), ३, ५ एप्रिल

मेघ :- कला गुणांचा गौरव
आपल्या आईची काळजी घ्यावी. तिच्या एवढे प्रेम करणार कोणीच भेटणार नाही. विश्वावसुनाम संवत्सरांभी राशी स्वामी मंगळ सुखस्थानी येत आहे. व्ययत शुभाशुभ ग्रहांचा मेळा जमला आहे. त्यामुळे सर्व बाबतीत विचाराने रहावे. आपली फसगत होण्याची शक्यता आहे. घरातील वातावरण शांततेचे ठेवावे. शुभ ता. ३०, २, ३

वृषभ:- संकल्प करावा, सिध्दीस जाईल
प्रत्येक यशास्वी मुलाच्या मागे कष्ट करणारा अवलट असतो. संवत्सर बदल म्हणजे आपल्यातही चांगला बदल घडायला हवा, तरच काही तरी चांगले अनुभवायला मिळते. उत्साह, धडाडी वाढेल. कलेतून अर्थार्जन घडेल. प्राप्तीचे प्रमाण विविध मार्गांनी चांगलेच वाढेल. गुढी पाडव्यास संकल्प करावा. तो सिध्दिस जाईल. अपेक्षित प्रगती होईल. शुभ ता. ३०, ३, ४

मिथुन:- कोणालाही दुखवू नका
निर्धन डोंगरावरून पडला तरी त्यांचे हाल कोणी विचारत नाही. धनवानाला काटा घुसला तर हजारजन विचारतील. मंगळ धनस्थानी येत आहे. त्यामुळे गंगाजळी चांगली कशी राहिल, याचा विचार करावा लागेल. कार्यक्षेत्रात विविध आव्हानांना तोंड द्यावे लागेल. मोजकेच पण विचाराने बोलावे. कोणालाही दुखवू नका. धार्मिक कार्यांचा आनंद घेवू शकाल. शुभ ता. ३०, २

कर्क:- अपेक्षित संधी लाभतील
पांता चुकली तर एक वेळचे जेवण चुकले पण, संगत चुकली तर आयुष्याची दिशाच चुकते. पंचमेश, दशमेश मंगळ राशीत येणार आहे. ऐन उन्हाळ्यात आपल्या मनाचा पारा वाढवू नका. त्रास होईल. भाग्य वृद्धिंगत करणाऱ्या घटना घडतील. विधायक कार्यात अधिक लक्ष घालावे. नव्या विचाराना चालना मिळेल. शुभ ता. ३०, ४, ५

सिंह:- धन चिंता संभवते
धैर्य धरणाऱ्यांचा नेहमी विजय होत असतो. नव्या संवत्सरांभी ग्रह आपली कसोटी पाहणार आहेत. अनावश्यक खर्च टाळणेच योग्य ठरेल. कार्यक्षेत्रात वरिष्ठांशी मतभेद टाळावेत. गुंवणूक विचाराने करावी. अडचणीतून मार्ग काढावा लागेल. शारीरिक तक्रारांची दखल घ्यावी. नव्या योजना विचाराने स्वीकाराव्यात. धन चिंता संभवते. शुभ ता. ३०, १, २

कन्या:- शीघ्रकोपीपणा टाळावा
दुसऱ्यांच्या महालात गुलामी करण्यापेक्षा आपल्या झोपडीत राव्य करणे केव्हाही चांगलेच. तृतीयेत, अष्टमेश, मंगळ २ एप्रिलला लाभस्थानी येत आहे. वैद्यकिय, कृषि, संरक्षण क्षेत्रात असणाऱ्यांना चांगल्या संधी लाभतील. कौटुंबिक जीवनात विचाराने रहावे. नव्या कामांना गती देता येईल. शीघ्रकोपीपणा टाळावा. धार्मिक कार्यात पुढाकार घ्यावा. शुभ ता. ३०, २

तुला:- स्पर्धांमध्ये यश
घर छोटं असलं तरी चालेल पण, त्यातली माणसं मनाने सुखी समाधानी असावीत. घनेश, सप्तमेश मंगळ कर्मस्थानी येत आहे. त्यामुळे कार्यक्षेत्रात उत्साह, धडाडी वाढेल. स्पर्धांमध्ये यश मिळेल. नव्या विचारांना चालना मिळेल. कला- गुणांना चांगल्या संधी लाभतील. अडचणींवर मात कराल. अनावश्यक खर्च टाळायला हवेत. निर्धाराने रहावे. शुभ ता. ३०, १, २

वृश्चिक:- निर्धाराने वाटचाल करावी
खराब रस्ता लागला म्हणून मागे वळू नका. चालत रहा. पुढची वाट सुखमय असेल. राशी स्वामी मंगळ भाग्यस्थानी येत आहे. नव्या संवत्सरातील आपली वाटचाल चांगलीच राहिल. छोटी साडेसाती संपली आहे. आता निर्धाराने वाटचाल करावी. कौटुंबिक जीवनात शुभ घटना घडतील. अडचणीतून मार्ग निघत जाईल. शुभ ता. ३०, २

धनु:- विचाराने रहावे
वडिलांचा हात धरून चला, कोणाचे पाय पकडायची वेळ येणार नाही. पाप ग्रहांचे सध्या सहकार्य नाही. त्यामुळे पुण्य संचयन पुढील मार्गक्रमण करणाऱ्यांस उपयोगी ठरणार आहे. नवीन कामे विचारपूर्वक स्वीकारावीत. स्थावर प्रश्न मार्गी लावून घ्या. विचाराने रहावे. मोठी गुंतवणूक टाळावी. शुभ ता. ३०, ३

मकर:- अडचणी कमी होतील
प्रयत्न, प्रयत्न, प्रयत्न यश मिळेलपर्यंत प्रयत्न करणे हाच यशाचा मूलमंत्र आहे. राशी समोर मंगळ येत आहे. त्यामुळे नव्या संवत्सराच्या सुरुवातीस सामंजस्याने रहावे. व्यवसायातील अडचणी कमी होतील.कौटुंबिक जीवनात एक विचाराने रहावे. अपेक्षित संधी लाभतील. प्राप्तीचे प्रमाण समाधानकारक राहिल. शुभ ता. ३०, ४

कुंभ:- नव्या कामांना गती
वाईट काळ विसरा, पण वाईट काळात वाईट वागणार्या लोकांना कधीच विसरू नका. तृतीयेत, दशमेश मंगळ षष्ठ्यात येत आहे. त्यामुळे उत्साहवर्धक घटना घडतील. नव्या कामांना गती मिळेल. सरकारी कामे चिकाटीने करून घ्यावीत. कलेतून अर्थार्जन घडेल. नव्या संधीचे स्वागत करावे. अपेक्षित घटना घडतील. अनुकूलता वाढेल. शुभ ता. ३०, ४

मीन:- चिंता नको, चिंतन व्हावे
स्तुती चेहर्याची नाही, तर चरित्राची व्हावी. चरित्र घडवायला सारे जीवन लागते. सुखस्थ मंगळ पंचमात येणार आहे. त्यामुळे नव्या संवत्सरांभी खूपच आशादायी कालावधी राहिल. आत्मविश्वास वाढविणाऱ्या घटना घडतील. स्नेहसंबंध अधिक दृढ करावेत. मागील घटनांतून चिंतन करावे व वाटचाल करावी. शुभ ता. ३०, १, ३

!! शुभ भवतु !!

पान ५ वरून

मिस्टक बी, लिंकन आणि यादवी युद्ध

अर्थात, हे प्रकरण किती खर्चित आणि थोकादायक आहे, याची लिंकनला पूर्ण जाणीव होती. त्यामुळे त्याने परवानगी दिली, पण सर्व जबाबदारी ब्रॅंडीची स्वतःची असेल हेही बजावून सांगितले. मित्र, बायको, हितचिंतक हे सगळे जण पुन्हा पुन्हा विनवण्या करीत असूनही ब्रॅंडी 'बुल रन' इथल्या लढाईत जातो हे हजर राहिला आणि त्याने लढाईचे प्रकाशचित्रण केले. युद्धात फोटोग्राफीचा वापर झाल्याची आधुनिक युगातली ही पहिली घटना आणि अशाप्रकारे युद्ध कॅमेऱ्याद्वारे कव्हर करणारा पहिला प्रकाशचित्र वार्ताहर म्हणजे मॅथ्यू ब्रॅंडी उर्फ मिस्टर बी. नंतर मात्र ब्रॅंडीने स्वतः रणांगणावर न जाता दोन डझन प्रकाशचित्रकार नोकरीवर ठेवले. जेम्स गार्डनर, टिमोथी ओसुलिवान, विल्यम पायवेल, जॉर्ज बर्नार्ड, टॉमस रोश हे त्यापैकी काही नामवंत लोक. या सगळ्यांनी वेगवेगळ्या रणभूमींवर प्रत्यक्ष हजर राहून अक्षरशः हजारो प्रकाशचित्रे काढली. इथे तत्कालीन प्रकाशचित्रण तंत्राबद्दल थोडे सांगायला हवे. तत्कालीन कॅमेरे फक्त स्थिरचित्रण करू शकत होते. त्यांना एक्झपोजरसाठी फार वेळ लागत असे. त्यामुळे समोरची वस्तू जसजशी जरी हलली तरी चित्र बलर म्हणजे धूसर होत असे. म्हणजे ब्रॅंडी आणि त्याच्या सहकाऱ्यांनी काढलेली चित्रे ही स्थिर आहेत. प्रत्यक्ष अंक्शान त्यांना कॅमेऱ्यात पकडता येत नव्हती. ॲंटीएटम इथल्या लढाईत ठार झालेल्या हजारो लोकांची प्रेते आणि तोफांच्या मान्याने उद्ध्वस्त झालेला परिसर यांचे प्रत्यक्ष स्थिर चित्रे पाहूनही लोक हदरून गेले. युद्ध हे किती भीषण आणि विनाशक असत हे त्यांना स्वतःच्या डोळ्यांनी नव्हे, पण निदान कॅमेऱ्याच्या डोळ्याने तरी कळले. यादवी युद्धाच्या साधारण चार वर्षांच्या काळात ब्रॅंडीने किमान १० हजार प्रकाशचित्रे काढली. यासाठी त्याला त्या काळी १ लाख डॉलर्स खर्च आला. पुढे युद्ध संपले. अमेरिका अंभंग राहिली पण लवकरच अग्रहाम लिंकनचा खून झाला. नव्या सरकारकडे ब्रॅंडीने अर्ज केला की, आपण काढलेली चित्रे हा संपूर्ण देशाचा एक ऐतिहासिक ठेवा आहे. तेव्हा सरकारने तो विकत घेऊन त्याचे संग्रहालय बनवावे. भारतीयांना इतिहासाची दृष्टी नाही. ते चित्रे, प्रते किंवा कसलीही दस्तऐवजी साधनसामग्री जपून ठेवत नाहीत. ऐतिहासिक यादवी युद्धाची प्रत्यक्ष चित्रे विकत घेऊन जपून ठेवण्यास नव्या अमेरिकन सरकारने चक्क नकार दिला. आणि इथून मॅथ्यू ब्रॅंडीच्या नशिबाचा फासा पलटला. त्याचे दिवाळे वाजले. त्याला आपला स्टुडिओ विकवावा लागला. त्याचा चित्रसंग्रह म्हणजे 'न्यास निगेटिव्हज' चक्क लिलावात निघाला. अनेक इंग्रिजीअर्स आणि आर्किटेक्टर लोकांनी त्या काचा स्वस्तात विकत घेऊन आपापल्या गिऱ्हाईकांच्या बंगल्यांच्या खिडक्यांना लावल्या. सूर्याच्या प्रखर प्रकाशाने त्या काचांवरच्या प्रतिमा हळूहळू नाहीशा करून टाकल्या. अमेरिकन यादवी युद्धाच्या इतिहासाची साधने अशी अनेक कथित सुशिक्षितांच्या डोळ्यांदेखत नाहीशी झाली. अखेर त्यातल्या बऱ्याच काचा १९१२ साली एडवर्ड ईटन या संशोधकाला एका धुळीने नि कोळिष्टकांनी भरलेल्या पेटीत सापडल्या. त्याने ती चित्रे 'दि फोटोग्राफिक हिस्ट्री ऑफ सिव्हिल वॉर' या नावाने प्रसिद्ध केली. स्वतः मॅथ्यू ब्रॅंडी मात्र त्यापूर्वीच म्हणजे १८९६ साली न्यू यॉर्कच्या एका सार्वजनिक रुग्णालयात पूर्ण कफल्लक अवस्थेत मरण पावला. आज त्याच्या एकंदर चित्रांपैकी सहा हजार चित्रे 'नॅशनल आर्काइव्हज' मध्ये जतन करून ठेवण्यात आली आहेत. मिस्टर बी या प्रकाशचित्रण क्षेत्राल्या महान कलावंतांची एवढीच स्मृती शिल्लक आहे. 'मी जाता राहिल कार्य काय, जन पळभर म्हणतील हाय, ह्याच' हाच अखेर सर्वभक्षक काळाचा न्याय आहे. (लेखक प्रसिद्ध स्तंभलेखक आहेत.)

आजीचा बटावा

नावायण कावजकव

भ. ९४२३७५८४०१

अत्यंत आरोग्यदायक हा वृक्ष असून याच्या सावलीखाली मानवास आराम मिळतो. सार्वजनिक ठिकाणी, धर्मशाळा, रस्ते या ठिकाणी हे वृक्ष मुदाम लावलेले असतात. प्रत्येकाच्या दारी किंवा परड्यात हा वृक्ष अवश्य असावा. त्यामुळे घरातील व भोवतालची हवा निरोगी राहते. या वृक्षाच्या खोडास चंदनासारखा सुगंध येतो. इमारतीसाठी या झाडाचे लाकूड उपयोगी असून कृत्रिम गुणामुळे ते लवकर फिडत नाही. योगी लोक कडुनिंबाची पाने खाऊन राहतात. यामुळे कामवासना कमी होते. मनुष्य तेजःपुंज व जलवान होतो. स्त्री प्रसूत झाल्यानंतर त्यांना प्रथम २-३ दिवस कडुनिंबाच्या पानाचा रस देतात. त्यामुळे बाळंत रोग होत नाही.

विविध भाषी नावे-

कडुनिंबास संस्कृत- पीचुमर्द, हिंदी- नीम, गुजराती- लिमडो, मराठी- कडुनिंब, कन्नड- बेकिनमारा, बंगाली- नीम, इंग्रजी- निंब ट्री, लॅटिन- एजाड्रिक इंडिया अशी विविध भाषेत नावे आहेत. प्राप्तीस्थान भारतात सर्वत्र उपलब्ध असून शीत, कडू, ग्राहक, वृणरोपक, जंतुनाशक आदी याचे गुणधर्म आहेत. कडुनिंबाचे पान, साल, फळ, तेल आदी औषधीदृष्ट्या उपयुक्त आहे.

औषधी उपयोग-

रक्तदोष, पित्त, ज्वर, कफ, व्रण, कुष्ठ, दाह, त्वचारोग, कृमी, ओकारी, हृदय दाह, दमा, खोकला आदी विकारांवर कडुनिंब उपयुक्त आहे. कडुनिंब क्षम, तृणा, अरुची दूर करतो. त्याचे फूल, साल, खोड, कांडा सर्व उपयोगी आहेत. कडुनिंबाची पाने रोज १०-१२ चावून खावीत. त्यामुळे रक्तशुध्दी होऊन मनुष्य सतेज दिसू लागतो. कडुनिंबाची पाने फार खाल्ली व त्यावर दूध घेतले नाही तर कामवासना कमी होते, म्हणून कडुनिंबाची पाने खाणाऱ्या व्यक्तीने रोज किमान एक पावशेर दूध अवश्य घ्यावे.

कडुनिंबाची साल, गुळवेल सत्व, कुटकी, सुंठ यांच्या काड्यापासून कसली ताप ताबडतोब उतरतो. नुसत्या कडुनिंबाच्या काड्या, पाने व साल या तिन्हीचाही ज्वलनातून व्यक्तीने रोज किमान एक पावशेर दूध अवश्य घ्यावे. कडुनिंबाची साल, गुळवेल सत्व, कुटकी, सुंठ यांच्या काड्यापासून कसली ताप ताबडतोब उतरतो. नुसत्या कडुनिंबाच्या काड्या, पाने व साल या तिन्हीचाही ज्वलनातून व्यक्तीने रोज किमान एक पावशेर दूध अवश्य घ्यावे. कडुनिंबाची साल, गुळवेल सत्व, कुटकी, सुंठ यांच्या काड्यापासून कसली ताप ताबडतोब उतरतो. नुसत्या कडुनिंबाच्या काड्या, पाने व साल या तिन्हीचाही ज्वलनातून व्यक्तीने रोज किमान एक पावशेर दूध अवश्य घ्यावे. कडुनिंबाची साल, गुळवेल सत्व, कुटकी, सुंठ यांच्या काड्यापासून कसली ताप ताबडतोब उतरतो. नुसत्या कडुनिंबाच्या काड्या, पाने व साल या तिन्हीचाही ज्वलनातून व्यक्तीने रोज किमान एक पावशेर दूध अवश्य घ्यावे.

महिलांच्या प्रदर रोगावर (घुणणी) कडुनिंबाच्या आंतर सालीच्या एक तोळा रसात अर्धा तोळा जिरे पूड मिसळून घ्यावी. खरूज, अंगाची खाज,

कडुनिंब' हा अत्यंत उपयुक्त वृक्ष फक्त भारतातच येतो. मानवाच्या जगात हा कल्पवृक्ष समजला पाहिजे. याच्या अलौकिक गुणांच्या अनुभवामुळे प्राचीन काळापासून या वृक्षास अग्रेसरत्व दिले आहे. याचा उपयोग अनेक रोगांवर होतो. याच गुणामुळे गुढीपाडवा, या वर्षारंभ दिनी कडुनिंबाची पाने, फुले, मिरे, हिंग, जिरे, ओवा, चिंच, गूळ एकत्र वाटून खाण्याची प्रथा आहे. गुढीस कडुनिंबाचा छोटा फाटा बांधला जातो. घरात बाळंतीण असेल तर दारावर कडुनिंबाचा फाटा अडकविला जातो. त्यामुळे जीवजंतु घरात येत नाहीत.

आरोग्य वृक्ष : कडुनिंब

गजकर्ण, नायटे, इसब, कुष्ठ वगैरे त्वचारोगावर कडुनिंबाच्या पानाचा रस पोटात घ्यावा व पाराच्या लगद्याचा लेप वरून लावावा. कडुनिंबाची पाने व्रणरोपण करणारी आहेत. दुष्ट व्रणावर कडुनिंबाची पाने बारीक वाटून बसवावी. त्यामुळे जखम भरून येते. ४० तोळे कडुनिंबाच्या पानाचा रस घेऊन त्यामध्ये २० तोळे तिळाचे तेल मिसळून ते अग्निर शुध्द करावे. हे नुसते तेल व्रणरोपण करण्याकरिता रामवाण औषध आहे. जखम धुण्याकरिता कडुनिंबाच्या पानाचा काढा वापरावा. त्यामुळे कोणताही दुष्टव्रण (जखम) बरा होतो. जुन्या कडुनिंबाचे खोड चंदनाप्रमाणे सुवासिक असते. हे खोड उगाळून त्याचे गंध एक तोळा अर्धा तोळा खडीसाखर व दोन तोळे दूध घालून घेतले असता शरिरयत मुसलेली उष्णता कमी होते. प्रमेहावरही या गंधाचा चांगला उपयोग होतो. कडुनिंबाच्या विषांचे तेल विकत मिळते. अगर आपण ते कढवून घ्यावे. ते तेल अंगाला लावले असता खरूज, गजकर्ण, इसब आदी त्वचारोग बरे होतात. रक्त बिघडले असता शरिरावर अनेक प्रकारचे डाग, फोड येतात. ते या तेलाने नाहीसे होतात. हातापायास मुंया येत असल्यास कडुनिंबाच्या पंचांगाची राख रात्री झोपताना तिळाच्या तेलात कालवून हातापायास लावावी. मुंया कमी होतात. नंतर ती राख एक तासाने कडुनिंबाच्या पानाच्या काढ्याने धुवावी.

मधुमेहावर कडुनिंबाच्या पानाचा व काड्याचा काढा करून सकाळ संध्याकाळ घ्यावा. हा उपचार करताना अळणी पथ्य ठेवावे. कडुनिंबाचे झाड जुने झाले म्हणजे एक प्रकारचा रस (पाणी) गळतो. हे पाणी अमृताप्रमाणे आहे. ते घेतले असता शरिरातील कडकी, उपदंश, गर्मी यासारखे आजार, जीर्णज्वर, रक्तदोष बरे होतात. २० ग्रॅम कडुनिंबाची साल ठेवून ५०० ग्रॅम पाण्यात अष्टमांश काढा करावा व तो १० ग्रॅम घेऊन ५ ग्रॅम साखर घालून रोज एक वेळ सकाळी घ्यावा. याने भूक चांगली लागते व तापाने आलेली अशकता, नाहीशी होते. मुळव्याधीच्या मोडावर कडुनिंबाचे तेल लावले तरी फायदा होतो. विषमज्वरावर (टायफॉईड) १० ग्रॅम कडुनिंबाची साल व तुळशीच्या २१ पानांच्या काड्यात घेणे व सुंठीचे चूर्ण घालून पिण्यास द्यावे. त्यामुळे ताबडतोब गुण येतो.

निंबादिक चूर्ण:-

कडुनिंबाची सावलीत सुकवलेली पाने १० तोळा, हिरडा, बेहडा व आवळ काठी प्रत्येकी १ तोळा, सुंठ, मिरे, पिपठी प्रत्येकी एक तोळा, अजमोदा ५ तोळे, शेंदेलीण, पादेलीण व जवखार प्रत्येकी एक तोळा याप्रमाणे घेऊन कुटून बारीक चूर्ण करावे. त्यात ५ तोळे लवण भास्कर चूर्ण आणि ५ तोळे महासुदर्शन चूर्ण मिसळून बाटलीत भरून ठेवावे. शौचाला होत नसल्यास, पोटात दुखत असल्यास व सुस्ती आल्यास कोमट पाण्याबरोबर ते पाव तोळे दिवसातून ३-४ वेळा घ्यावे. आराम वाटतो. कडुनिंबावर लिहावे तेवढे थोडेच आहे. प्रबंध लिहिण्यासारखा हा वृक्ष आहे. 'आजीबाईचा बटावा' हे वनौषधीचा व त्यांच्या औषधी उपयोगाचा परिचय करून देणारे सदर वाचकांच्या पसंतीस उतरले आहे. (हरिचंद्र मेहता सौजन्याने...)

पान ४ वरून

पिवळ्या पळसाची शोभायात्रा

अशात मेहकरचे माझे मित्र कलाशिक्षक जगन्नाथ निकम यांनी त्यांच्या पत्नीसह गर्द बहरून आलेल्या पिवळ्या धमक पळसाच्या फुलांनी फांदी घेतलेल्या फोटो फेसबुकवर टाकला आणि तो पाहिल्याबरोबर मी त्यांना फोन केला. त्यांना पिवळ्या पळसाबाबत विचारले असता देऊळगाव माळी जवळ असलेल्या पेन्टाकळी धरणाच्या रस्त्यावर हा पळस बहरलेला आहे असे त्यांनी मला सांगितले. सातवी आठवीत सलमान खानचा साजन चित्रपटात असलेला एक संवाद मला आठवला तो म्हणजे, जिसको धुंडा गली गली, वो मेरे घर के पिछवाडे मिली, म्हणजे देऊळगाव माळी हे गाव, आणि ते धरण हे मेहकरपासून फक्त बारा किलोमीटर अंतरावर, त्याचबरोबर देऊळगाव माळी गावात माझे किमान २५ पेक्षा जास्त हक्काचे मित्र असतांना आपल्याला या पिवळ्या पळसाच्या झाडाबद्दल काहीही माहिती मिळू नये. याचे मला आश्चर्य वाटले.

शरद वानखेडे या माझ्या समविचारी सिद्धहस्त छायाचित्रकार मित्राला भेटून येणाऱ्या सुट्टीच्या दिवशी तेथे जाण्याचे आम्ही निश्चित केले. उरल्याप्रमाणे रविवारी सकाळी आम्ही देऊळगाव माळी गावापासून धरणापर्यंत जाणाऱ्या चार ते पाच किलोमीटर असलेल्या कच्च्या रस्त्यावर एक एक झाड पाहत मोटर्ससयकल वर फिरत होतो. मात्र, पिवळा पळस आम्हाला पाहून पुन्हा एकदा लपला होता. शेवटी शेतात पाणी देणाऱ्या दोन मुलांनी आम्हाला काय शोधता असे विचारले? त्यावेळी त्याला आम्ही पिवळ्या पळसाचे झाड शोधत आहोत असे सांगितले. त्यावेळी तो हसून म्हणाला, आता फुल राहिले नाही त्या झाडाले. त्याने असे म्हणताच आम्हीच स्तब्ध झालो. पुढे तो मुलगा म्हणाला, हे काय ते झाड! असं म्हणून त्याने आमची गाडी ज्या झाडाखाली उभी होती. त्या झाडाकडे बोट दाखवले. आम्ही खाली उतरून झाडाच्या जवळ गेलो आणि झाडाकडे पाहू लागलो. नऊ दहा फूट उंचीचा त्या झाडाच्या काही फांद्या आदी सडज हाताला लागत होत्या. त्या झाडाच्या खाली पाने आहेत की वाळलेली फुले हे कसू नये अशा स्थितीत तुरळक पिवळसर छटा असलेला पाचोळा पडलेला होता. झाडावर हिरवी पाने बिलकुल नव्हती. मात्र फांद्या फांद्यावर अगदी टोकावर काळसर पडलेल्या फुलीयांत किंचित प्रमाणात पिवळे फुलं अरे, तुम्ही आमच्या शोधात आले असं सांगत होते. झाडाची गेलेली रया पाहून झाडांसोबत काय फोटो काढावा? असा प्रश्न शरद हाळना पडला. मात्र, तरीही मी त्या झाडाच्या फांद्या हातात घेऊन वाकवत त्या पिवळ्या फुलांचे चार दोन फोटो काढले.

झाडाच्या खाली उभा राहिलेला असताना शरद भाऊंनी माझाही एक दोन फोटो काढला निसर्गातली ही नवलई खूप आकर्षक रूपात आपल्याला भेटावी यासाठी सहा सात वर्षांपासून मनामध्ये जी उत्सुकता आणि नवलई साठवून ठेवली होती. ती झडून गेलेल्या फुलांमुळे मरगाळीत बदलून गेली होती. मात्र, तरीही ठिकाण तर सापडले, ह्या वर्षी नाहीतर पुढील वर्षी;आपण येथे पळसाचा पिवळा पिसारा फुललेला असताना येऊ असे, शरद भाऊ आणि मी एकमेकांना सांगत होतो. मात्र मनातली प्रसन्नता आटून गेली होती, वर्षभर वाट पाहणे आमच्या हातात होते. मात्र, ऐन रस्त्याच्या कडेला असलेला हा पळस शेतात जाताना रस्त्यामध्ये अडसर होतो अशा विचारातून जर शेतमालकाने कापला तर त्याच्यावर मात्र आमच्याकडे इलाज नव्हता. मात्र साधारणतः एक वर्षानंतर पुन्हा मेहकरचा युवा ग्रामीण कथाकार संदीप गवई याच्यासोबत निसर्गातील पिवळ्या पळसाचा चमत्कार पाहण्यासाठी आम्ही दोघे निघालो, जाताना ई-बाईकवर जावे इथपर्यंत प्रगती आता झाली होती. देऊळगाव माळी वरून पेन्टाकळी धरणाच्या दिशेने गेल्यावर वर्षभरापूर्वीच्या आठवणीमुळे मी नेमकी त्या झाडाखाली गाडी थांबवायला सांगितली. पुन्हा एकदा मागील वर्षाची नैराश्याने भरलेली आठवण ताजी झाली. भर उन्हात दुपारी केलेला आमचा प्रवास आणि आमची उत्सुकता पाहता पाहता मातीत मिसळली होती. झाडाच्या खाली पिवळ्या फुलांचा वाळलेला पाचोळा पडलेला होता. झाडावर किंचित प्रमाणात चार-दोन ठिकाणी पिवळी फुले आपल्या अस्तित्वाचा आब राखून होते. मात्र, बहरलेल्या डेरदार पिवळ्या पळसाचे चित्र आमच्यापासून पुन्हा एकदा हुलकावणी देऊन गेले होते.

अशी माणसं..!

त्याच्या अस्तित्वाची आयुष्याच्या पालखीचे आपणच आपले भोई! सोबत असतेच सहचरी आणि आईबापाची पुण्याई..... सखेमित्र जणू वाटाडे! पेटवून उत्स-हाचे पलिते, अंधतात प्रकाश चहकडे..... वळणे कितीही असू दे वाकडे! साथ सर्वांची, नक्कीच सोडवते जीवनाचे काडे..... उतरडीवर आयुष्याच्या, विकास सारे नमले! गढूक मन नितळ झाले..... पुन्हा एकावी वाटेत आता आईची अंगाई! चिंती आता केवळ विठ्ठल अन्

रुखमाई..... विसरतो अभद्र विचारांची कोल्हेकुई! प्रचीती दिव्य तेजाची, आनंदाने नाचे, मन माझे बुईधुई..... आता ना कुणाशी शयंत ना कशाचीही याई! प्रत्येक गोष्टीची वाटे म जता नवताई..... निरागसतेची मला पुन्हा अनुभववावी! ट्रेष व ईर्ष्या पासंगाला पण नसावी ..... हे श्रीहरी, अस्तित्व तुझे जाणले मी ठायी ठायी! होऊ कसा रे मी तुझा उतराई.....

शिवीष मुंजे

एकांत

गेले भराऊनी धवे स्मृती ठेवुनी मागे माझ्या मनी जागे सांजा तिन्ही... रंग विखुरले नभात शमला उगाड वारा साद पातळी झरा सांजसमवी.. चांदण दाटून आलं चंद्र उजळतो काया गेली हरवुनी ठाया झाडांची... अंधार असा पनघोर काजळ लेवुनी रात काळ टाकतो कात कुणासाठी... दूर कुठे राजळात जळतो अजून दिवा घोर लावतो जिवा एकांत हा...

पुंडलिक आंबटकव

संवाद

जिरोपाचा हात, हलतच राहिला, जासवंदीचा रंग, अधिकच गडद झाला; एकाच वेळी दोघांच्या ओठी शब्द थांबले, डोळ्यांनीच मग पुढचे भाषण केले! तुटके शर्ताचे बटण अंगावरच टोचले, दोरा लोडताना कुंकूही चिकटले; गालाच्या स्पर्शांनी अंग मोहरून गेले, पुन्हा एकदा शब्द अर्थातच थांबले!

बाजीवलोचन पुंडलिक

सकारात्मकतेचे तत्वज्ञान

डॉ. जितिन ह. देशपांडे
deshapandenh@gmail.com

ज्येष्ठ आणि वृद्धत्व याबाबत तुलनात्मक अभ्यास आपण मागील भागात बघितला. एलिझाबेथ ब्लॅकबर्न यांना क्रोमोसोमसंबद्ध इत्यंभूत माहिती हवी होती, इथून उतारवयातील संगोपन या विषयाला सुरुवात होते. मानवी गुणसूत्रांच्या शेवटी असलेल्या संयुग रचनेच्या (टेलोमेरेस) अभ्यासातील तिला आढळले की टेलोमेरेसचे योग्य व्यवस्थापन पेशींच्या वृद्धत्वास आणि कर्करोगासारख्या आजारांना प्रतिबंध करण्यास मदत करते. पेशींचे विभाजन न होता त्यांना चयापचयाच्या दृष्टीने सक्रिय ठेवता आलं नाही तर शरीराचे आरोग्य येते. टेलोमेरेसच्या आकारमानात घट झाली तर जुन्या पेशींच्या स्वच्छतेसाठी वयाशी निगडित आजारांमध्ये वाढ होते आणि पेशींचे कार्य मंदावते.

मानवी शरीरातील पेशी वयाच्या निरनिराळ्या टप्प्यांवर टेलोमेरेसमधील बदलांना तोंड देत जगत असतात. टेलोमेरेसचा आकार आणि वाढ शरीरातील विविध पेशींमध्ये आणि जीवशास्त्रानुसार उर्तीमध्ये वेगवेगळा असतो. याचा मानवी रोगप्रतिकार शक्तीवर प्रतिकूल परिणाम होत असतो. दरवेळी माणसातील गुणसूत्रांची (डीएनए) नकल होते तेव्हा टेलोमेरेसस झिजतात. टेलोमेरेस हा आपल्या गुणसूत्रांवर कवच घालतो.

टेलोमेरेसची वाढ थांबल्यामुळे वृद्धत्वाच्या खुणा निर्माण होतात. उदा- पांढरे केस, सुरकुत्या आणि उणावलेली रोगप्रतिकारक्षमता. त्यामुळे आपले टेलोमेरेस जितके अधिक काळ अस्तित्वात असतात, तेवढा वृद्धत्वाचा परिणाम कमी असतो. पण त्याचवेळी कर्करोगाचा धोकाही वाढतो.

आपणा सर्वांसमोर दीर्घायुष्य हवे असते. निरामय, व्याधी विना असलेलं आणि जीवनातुर्गाी दृष्टिकोन असलेलं जगणं म्हणजे आरोग्याचा कालावधी! सातत्याने मानसिक तणावाखाली असलेल्यांचे काय होते?

अत्यवस्थ असलेल्या बालकांच्या सांभाळ करणाऱ्या व्यक्तींवर काही संशोधन करण्यात आले. जितका अधिक काळ आझी संगोपन केले तितके टेलोमेरेस घटले. आईला जितका ताण आला तितके तिचे टेलोमेरेस कमी झाले. काही मातांनी मात्र परिस्थितीचे आव्हान स्वीकारून, टामपणे तणावाचा सामना केला आणि त्यांनी परिस्थिती आटोक्यात आणली.

या संशोधनासाठी एलिझाबेथ ब्लॅकबर्नला नोबेल पुरस्कार मिळाला. आपला स्वभाव, वर्तन बदलायला हवे हा या संशोधनाचा निष्कर्ष होता. आपण जर सतत नकारार्थी विचार करीत राहिलो, तर शरीरातील कॉर्टिसॉल या तणाव निर्माण करणाऱ्या अंतःखावाचे प्रमाण वाढते. यामुळे टेलोमेरेसला झडा होते. आव्हानात्मक परिस्थिती मध्ये ही कॉर्टिसॉल वाढते, पण त्याचे प्रमाण तात्पुरते असते आणि ते अपाय करत नाही. टेलोमेरेसना धक्का लागत नाही. बाह्य घटकांचा टेलोमेरेस वर काही परिणाम होतो का?

अन्याय, अत्याचार, हिंसा आणि वर्णवाद यांचा मानवी टेलोमेरेस वर दीर्घकालीन परिणाम होतो म्हणून उतारवयात व्यक्तीला अधिक सांभाळावे लागते. आपणासचा घबताल भीतीदायक असेल तरीही टेलोमेरेस ची प्रवृत्ती आखूड होण्याकडे वळते. याउलट समाजघटकांमध्ये, कुटुंबांमध्ये सामंजस्य असेल तर टेलोमेरेस व्यवस्थित राहतात.

वाढते वय आणि नकारात्मकता

भ्रामक आस्था वयाचे वाढणे अधिक अवघड करून ठेवतात. या श्रद्धा बोलण्यातून, लिखाणातून आणि इतर दृश्य माध्यमांमधून दृगोच्चर होतात. इथे स्वतःबद्दलची मते अधिक प्रभावी ठरतात, विशेषतः नकारार्थी !

पाश्चात्य संस्कृतीमध्ये अशा भ्रामक संकल्पना अधिक आढळतात. उदा- म्हातारी मागसे अधिक प्रमाणात आजारी पडतात, त्यांना नवं शिक्षता येत नाही. ते वाहन चालविताना बिचकतात, ते विसराळू असतात वगैरे वगैरे.

वाढत्या वयासाठी काही विशेषणे वापरली जातात आणि ती बरेचदा दुखावणारी असतात. ही विशेषणे बळंशी आत्मविश्वास खच्ची करणारी असतात- पाडाल हातातून, नोट धरा किंवा एवढ्या

संगोपन दुसऱ्या बाल्यावरथेचे

सकारात्मकतेचे तत्वज्ञान २६०

लहान बाळाला व्यवस्थित सांभाळत येईल ना, कारण आता तुमची सवय मोडली आहे अशा प्रकारची ती विधाने असतात. माणसे मग शारीरिक आणि मानसिक दृष्ट्या कमकुवत बनत जातात आणि हळूहळू सगळ्याच गोष्टींमधून अंग काढून घेतात. त्यांच्या अनुभवांचा, ज्ञानाचा सन्मान न होता, त्याविषयी आदर न बाळगता त्यांना अडगळीत टाकण्याची प्रवृत्ती मग जोर धरते.

याचा परिणाम म्हणजे जीवनाची गुणवत्ता ढासळायला लागते. सक्रियता मंदावते. याचा शरीरावरील परिणाम म्हणजे भूक न लागणे, पचन समाधानकारक नसणे, अर्धशिशी, निद्रानाश अशा तक्रारींमध्ये होतो.

याव्यतिरिक्त अनेक त्रासदायक घटना घडलेल्या असतात- आपत्तिसंक्रियांचे निधन, डोळे किंवा कां मंदावल्यामुळे त्या अवयवांच्या कार्यक्षमतेत होणारी घट, कुटुंबातील सहभाग उणावणे, प्रसंगानुरूप गृहीत धरले जाणे इत्यादी. याचा परिणाम शेवटी आजारातून लवकर मुक्त न होणं, आकलनात झीज होणं असा होतो. खरंतर अशा उताराला लागलेल्या मंडळींची सर्वकष तपासणी होणे गरजेचे असते, पण एकुणत त्यांच्या आरोग्याला प्राधान्य दिले जात नाही.

जागतिक आरोग्य संघटनेने २०१६ साली एक मूल्य सर्वेक्षण केले- अतिवृद्धांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन, नकारात्मकता आणि कुटुंबातील भेदभाव! त्यांना आढळले- ६० टक्के वृद्धांना आदरार्थी वागणूक मिळत नाही. ५७ देशांमधील ८३,००० व्यक्ती या सर्वेक्षणात सामील झालेल्या होत्या. गंमत म्हणजे अधिक उत्पन्न असलेल्या देशांमध्ये वृद्धांना तुच्छ लेखण्याची सवय प्रामुख्याने आढळली. अशा नकारार्थी समजुतीमुळे वृद्धांच्या स्वास्थ्यात कमालीची घट होताना दिसते.

डॉ. विल्यम्स थॉमस अशा वृद्धांच्या स्वास्थ्यावर काम करीत आहेत. पण ३०० कोटी वृद्धांच्या लोकसंख्येच्या तुलनेत फक्त ६०० वृद्धावस्था हाताळणारे तज्ञ उपचारकर्ते आहेत. ज्या प्रमाणात वय वाढते आहे, त्याप्रमाणात उपचारकर्ते वाढताना दिसत नाहीत. जगभर दीर्घायुष्यामुळे नवीन प्रकारची समस्यासुत्रे तयार झालेली आहेत.देखभाल, औषधांचे वाढते खर्च वगैरे वगैरे.

मानवी जीवनचक्राची नवीन संरचना करता येईल का? नव्या समाजात आता वृद्धांची संख्या कोणत्याही देखभालीविना वाढत राहिली तर? तारुण्याच्या प्रेमात पडल्यावर आपण वयवाढीकडे तितक्या गांभीर्याने बघत नाही. नव्या जगाची पहाट कदाचित वाढीव वयस्क आणि तुलनेत कमी तरुण अशी होऊ घातलीय.

वाढत्या वयातील आरोग्याची व्याख्या-

निरामयतेचा परीघ बदलत चालला आहे आणि समस्यांनी घेरलेलं वृद्धत्व आता स्वास्थ्याच्या व्याख्येच्या परिघाबाहेर

जाताना दिसतेय. आयुष्य सकारात्मकतेने घालवायचं अंडी झालं- गेलं विसरून पुढे जात राहायचं इतकं ते सोपं उरलंलं नाहीए. खरंतर सकारात्मक वा नकारात्मक परिणाम महत्त्वाचे आणि वयाचा आकडा नसतो. सांस्कृतिक दृष्ट्या अस्तित्वात असलेले भेदभाव, राष्ट्रवाची संपती आणि त्याचा वस्तुनिष्ठ अभ्यास आता गरजेचा झाला आहे. काही संपन्न देशांमधील संशोधन असे सूचित करते की माणसांना आपण सुखी आहोत असे वाटते, पण ते आनंदी नसतात.

अर्थात त्याला व्यक्तिगत घटकही तितकेच कारणीभूत असतात, हे विसरून चालत नाही. काही देशांमधील संस्कृती व्यक्तिसापेक्ष असते, तर काही ठिकाणी ती व्यक्ती निरपेक्ष असते. काही ठिकाणी तिच्यावर बाह्य घटक अधिक प्रभावी ठरतात तर कोठे कोठे अंतर्गत. पुढची समस्या म्हणजे उतारवयात आनंदी अथवा सुखी असायलाच हवे याबाबत दुमत आढळते.

भावनांकडे, संवेदनांकडे, जाणिवांकडे बघण्याचे आपापले दृष्टिकोन संभवतात. काही समाजांमध्ये अधिक क्रियाशीलता कौतुकाचा भाग असते. काही ठिकाणी शांतपणा, कमी धावपळ आणि आरोग्य जपणे अधिक प्राधान्याचे मानले जाते.

स्वतःला आपण कितपत महत्त्व देतो यावरही बरंच अवलंबून असते. साधारणतः स्त्रिया स्वतःकडे जास्त दुर्लक्ष करीत असतात आणि आपोआप उपचारांच्या बाबतीत मागे पडतात. भारतीय कुटुंबव्यवस्था पुरुषसत्ताक असल्याने स्त्रीला दुय्यमत्व मान्य असते. वाढत्या वयाबरोबर ती हळूहळू घरातील लक्ष, गुंतवणूक कमी करायला सुरुवात करते आणि जगाण्याचे नवे, आनंदी पर्याय शोधते. कुटुंबप्रमुखाचा खिताब पुरुषांना सहसा सोडवत नाही आणि ते कमी होत जाणारे महत्त्व सहजी स्वीकारून त्याच्याशी जुळवून घेताना आढळत नाही.

स्त्री शोशिक बनत जाते आणि पुरुष चिडचिडा! घरातील, समाजातील स्थानात होणारा हा बदल पुरुषाला लगेच पचनी पडत नाही. उत्पन्न, आरोग्य, समाजातील सहभाग याबाबत समझोता करणे नेहमीच जमते असे नाही. आनंदाचे काही वैश्विक परिमाणे जरू असतात पण हे बदल मुख्यतः सांस्कृतिक असतात. म्हणूनच वृद्धावस्थेतील आरोग्याची सर्वमान्य व्याख्या संभवत नाही.

सूक्ष्म पातळीवर विचार केला तर असे निदर्शनास येतं. साधारण चाळिशींनंतर उतरण सुरू होते आणि तीच खऱ्या अर्थाने उत्तरायणाच्या नियोजनाची संधी असते. हे बदल कधी नजरेत न भरणारे असतात तर कधी अवाढव्य रूप धारण करतात. सोपं उदाहरण म्हणजे चप्पा लागणे, कमी ऐकू येणे, चालताना वेग मंदावणे, धाप लागणे इत्यादी. हे अत्यंत स्वाभाविक असते वय

झाल्यावर. कधी गुडघेदुखी, वजनवाढ, सांघेदुखी, किंवा एखादा रंगाळणारा मधुमेहासारखा सोबती, सगळे मिळून आनंदक्षण कमी करण्यास कारणीभूत ठरतात. दैनंदिनीत गुंतून राहण्याची क्षमता त्यामुळे कमी होते.

एकुणातच मोजमापाची नवी सूत्रे शोधावी लागतात- जीवनाची गुणवत्ता, खिन्नतेची लक्षणे, भूतकाळाविषयी समाधान वगैरे. म्हणून नेमकी केव्हा घसरण सूर होते यावर लक्ष ठेवावे लागते. कारण शेवटी हे सगळं मानण्यावर अवलंबून असते.

अमेरिकन आणि जपानी संस्कृती मधील अतिवृद्धांबद्दलची मतमतांतरे तीन घटकांवर तोलली जावीत असे कारासावा आणि सहकाऱ्यांनी २०११ मध्ये सुचविले- व्यक्तिगत विकास (वाढ), आयुष्याचा हेतू/उद्दिष्ट्ये आणि मानवी हितसंबंध! त्यांच्या दृष्टीने जीवनहेतू बदल कमी गुणांकने दोन्ही संस्कृतीमध्ये समान आढळली. जपान मध्ये व्यक्तिगत विकास याबद्दलचा निकष हा महत्त्वाचा ठरला तर अमेरिकेत नेमके विरुद्ध आहे.

दोन्ही संस्कृतींमधील पुरुषांना मानवी हितसंबंध कमी महत्त्वाचे वाटतात.

मेंदूची माहिती शोषून घेण्याची आणि नवीन आव्हाने हाताळण्यासाठी विकसित करण्याची क्षमता (न्यूरोप्लास्टिसिटी) आणि वृद्धत्व-

मेंदूतील न्यूरल नेटवर्कची वाढ आणि पुनर्रचनाद्वारे बदलण्याची क्षमता वयाच्या ५५ व्या थांबत नाही. फक्त वयानुसार मेंदूतील नेमके बदलत जातात. म्हातारपणी मेंदूतील सफेद वस्तुमानात फरक पडतो. यामुळे संदेशांची देवाणघेवाण गतीने होत असते.

योत्सुमोटो आणि चॅंग यांनी २०१४ साली सिद्ध केला की वाढत्या वयात नवी दृष्टीविषयक जबाबदारी शिकताना सफेद वस्तुमान बदलते आणि हा बदल लक्षणीय असतो. तरुणांच्या मेंदूत कॉर्टेक्स मध्ये होणारे बदल धीमे असतात.

पार्क आणि बिसचोफ २०१३ मध्ये म्हणाले- वाढत्या वयातील प्रशिक्षणाचे मेंदूवर सकारात्मक परिणाम होत असतात. घटनेला प्रतिसाद देताना वृद्धांच्या मेंदूचा वेग वाढतो. मानवी मेंदूतील न्यूरल जाळे न्यूरोप्लास्टिसिटीमुळे प्रभावित होते.

उपाय

मेंदूची आकलन क्षमता वाढविली की विस्मृतीची शक्यता मावळते. जितक्या अवघड जबाबदाऱ्या, तितका मेंदूतल्लूह होण्याच्या शक्यता वाढतात. अर्थात मेंदूचे प्रशिक्षण इतर समांतर जबाबदाऱ्या पार पाडण्यासाठी नक्कीच वापरता येते. पार्क आणि बिसचोफ म्हणतात, हा चांगला मार्ग आहे वयाचा पराभव करण्यासाठी. संपादन अशाप्रकारे आव्हाने देत मेंदूची कार्यक्षमता अधिक चांगली ठेवू शकतो.

आरामदायी निवांत कृतींमध्ये मन रमवले तर अधिक फायदा होतो. सरावाचे वेळापत्रक शक्यतो थोडे स्वैर असावे आणि फार बंदिस्त असू नये.

कर्मिण आणि हेन्री यांनी नऊ आस्था यासंदर्भात १९६१ मध्ये मांडल्या होत्या, तिथे या लेखाचा शेवट करू यात. ते म्हणतात- (१) प्रत्येकाला मृत्यू येणार हे एका टप्प्यावर आपोआप उमगते. वय वाढत गेलं की क्षमता उणावणार हे स्वीकारून हळूहळू काढता पाय घेणं आणि विरक्तीच्या मार्गाने जाणं केव्हाही श्रेयस्कर!

(२) संपर्कक्षेत्र घटविले कि स्वातंत्र्याचा मोकळा धास वाटायला येतो.

(३) मला हवे ते करायला मी आता मोकळा ही विचारसरणी सुखद असते.

(४) स्त्रियांचे आणि पुरुषांचे अनुभव एकसमान नसतात.

(५) अहंभाव तीक्ष्ण होत जातो. आपल्या अनुभवाला, वयाला आदर मिळालाच पाहिजे हि भावना प्रबळ होते.

(६) समाज तयार असल्याशिवाय संपर्कामधून सुटका होत नाही.

(७) जबाबदाऱ्यांमधून सोडवणूक झाली की समाज अडवणूक करत नाही.

(८) नात्यांना चिकटून राहावेसे वाटते.

(९) या सिद्धांताचा संस्कृतीशी संबंध नसतो.

सुप्रसिद्ध संगीतकार, गायक सलील कुलकर्णी म्हणतात- माणसाने जर्जर होऊ नये, पक होत जावं. आणि हे आपल्या हातात नक्कीच असते.

पवबाष्टकावण

डॉ. अनंत ऋवदेशमुख

ज्येष्ठ अभ्यासक

सध्याच्या देशांतर्गतच नव्हे तर जागतिक अर्थस्थितीचा आढावा घेत असताना कोविडनंतरच्या परिस्थितीशी तुलना केल्याशिवाय राहवत नाही. तेव्हा त्या भयावह संसर्गाचा कोणत्याही एखाददुसऱ्या देशावर नव्हे, तर बहुतेक सर्व देशांवर परिणाम झाला होता आणि आताही बदलत्या परिस्थितीमध्ये संपूर्ण जग आर्थिक धग सहन करत आहे. एकीकडे काही देशांमधील युद्धजन्य परिस्थिती, युरोपमधील अस्थिरता आणि अमेरिकेच्या बदललेल्या तसेच 'अमेरिका फस्ट' धोरणाच्या अंमलबजावणीला सुरुवात या आणि अशाच इतर घटनांच्या परिणाम स्वरूप सर्वत्र राष्ट्रांची बाहेरून घेतलेली कर्जे वाढत आहेत. अशा वाढीव कर्जांचा भार पडल्यामुळे त्यांचे उत्पादन आणि मागणी पुरवठ्याची स्थिती प्रभावित झाली असून अर्थव्यवस्था गतं जाण्याचा धोका आहे. त्यामुळेच या स्थितीकडे गांभीर्याने पाहण्याची गरज जाणवते.

अलिकडे कामगारांच्या विविध क्षेत्रांमध्ये बरेच बदल झाले आहेत. काही क्षेत्रातील कामगारांना चांगले दिवस आहेत तर काही क्षेत्रात स्थिती चिंताजनक आहे. खेरीज ग्राहकांच्या सवयीदेखील बदलत आहेत. डिजिटल व्यवहार, ई-कॉमर्स, वर्क फ्रॉम होम यासारख्या बाबी अधिक प्रमाणात स्वीकारल्या जात असल्यामुळेही एकंदरच अर्थव्यवस्थेवर परिणाम दिसत आहेत. यातील सगळ्यात मोठा परिणाम ट्रम्प यांच्या आक्रमक आर्थिक धोरणांच्या अनुषंगाने बघायला हवा. कारण त्यांनी राबविण्यास सुरुवात केलेले विविध राष्ट्रांसंदर्भातील प्रशुल्काचे धोरण भीतीमध्ये भर घालत असून जागतिक वातावरण अस्थिर करण्यातील त्याचा वाटा मोठा आहे. परिणामी मंदीची चिंता दाटत आहे. भारतासारख्या उदयोन्मुख अर्थव्यवस्था असणाऱ्या देशांमध्ये तर ही चिंता अधिक दिग्गि होताना दिसते. शेअर बाजारत सातत्याने हिंसू येणारी घसरण, डॉलरपुढे सातत्याने घसरणाऱ्या रुपयाच्या चढ-उताराची तौलनिक स्थिती, रुपयाच्या गटागट्या या सर्व परिस्थितीद्वारे आपण भारतात ही स्थिती अनुभवूच आहोत. त्याचप्रमाणे अलिकडेच ट्रम्प यांनी मेक्सिको आणि कॅनडा या दोन देशांकडून आयात अनेक गोष्टींसाठी चीनकडून येणाऱ्या कच्च्या वा तयार मालावर अवलंबून असतात. म्हणजेच या वस्तू महाग झाल्याचा परिणाम त्यांच्या खिशांलाही

येत्या १ एप्रिलपासून ते आणखी वाढविण्याचे संकेतही मिळत आहेत. वॉरेन बफेट या जगातील सर्वात मोठ्या आणि ह्युशार गुंतवणूकदाराने अलिकडे केलेले एक विधान या दृष्टीने विचारात घ्यावे लागेल. कारण ट्रम्प यांची सध्याची वर्तणूक आपल्याला जागतिक युद्धाकडे नेणारे आहे, असे त्यांनी केलेले प्रतिपादन धोक्याची दाट छायाच दाखवून जाते. कॅनडा, मेक्सिको आणि चीन या तीनच देशांच्या अमेरिकेशी असणाऱ्या व्यापाराचा विचार करायचा तर तोच जवळपास २ हजार २० कोटी डॉलरच्या घरात असल्याचे दिसते. भारताचा अमेरिकेशी असणारा व्यापार सुमारे १ हजार ९०० कोटी डॉलर्स इतका आहे. स्वाभाविकच आपल्यावरही त्याचा परिणाम दिसणार आहे. दुसरीकडे ट्रम्प यांच्या या धोरणामुळे अमेरिकेतील महागाईवाढ जाणार आहे कारण त्या देशातील बऱ्याचशा गोष्टी चीनमधूनच येतात. हा वाटा जवळपास ७० टक्के आहे. तेथील नागरिक घरगुती वापराच्या गोष्टींपासून ट्रम्प यांनी मेक्सिको आणि कॅनडा या दोन देशांकडून आयात अनेक गोष्टींसाठी चीनकडून येणाऱ्या कच्च्या वा तयार मालावर अवलंबून असतात. म्हणजेच या वस्तू महाग झाल्याचा परिणाम त्यांच्या खिशांलाही

जाणवणार आहे. स्वाभाविकच अशा पद्धतीने महागाई वाढल्यास ती कमी करण्यासाठी यूएस फेड (फेडरल रिझर्व्ह सिस्टिम)ला व्याजदर कमी करावा लागेल. या गोष्टीला अजून वेळ असला, तरी ही बाब अटळ वाटते. पण एकदा तिथे व्याजदर कमी झाला की आपल्याकडील व्याजदर अधिक आकर्षक वाटेल आणि गुंतवणूकदार आपल्याकडे आकृष्ट होतील. भविष्यकाळात होऊ शकणारा हा बदल भारतासाठी निश्चितच मोठी संधी देणारा असेल. अलिकडेच अमेरिकेच्या वाणिज्य मंत्र्यांनी तसेच खुद्द ट्रम्प यांनी भारताकडून आकारले जाणारे आयात शुल्क सर्वात जास्त असल्याचे सांगितले. त्यामुळेच भारताबरोबर व्यापार करणे कठीण असल्याचे त्यांचे प्रतिपादन चर्चेत राहिले. इथे लक्षात घ्यायला हवे की, मोठा व्यापारी भागीदार असल्यामुळे अमेरिकेशी असणारा भारताचा व्यापार महत्त्वाचा आहे. मुख्य बाब म्हणजे आयातनिर्यातीतील फरक भारताच्या दृष्टीने फायदेशीर आहे. मात्र अमेरिकेत भारतीय वस्तूवरील आयात शुल्क वाढविले तर परिस्थिती बदलू शकते. भारताचे आताचे ४.८ टक्के आयात शुल्क आजमितिला इतर देशांपेक्षा अधिक आहे. इलेक्ट्रॉनिक्स, दागदागिने,

ट्रम्पकाळातल्या समस्या आणि संधी

डोनाल्ड ट्रम्प यांच्या अमेरिकेकेंद्री आक्रमक आर्थिक धोरणामुळे जगातील अनेक देश धास्तावले असून त्याचा आंतरराष्ट्रीय बाजारावर विपरीत परिणाम होण्याची दाट शक्यता वर्तविली जात आहे. भारतातील ताजी पडझडही हाच धोका दर्शवते. असे असले तरी थोडे नरमाईचे धोरण ठेवून आपण आपले स्थान अबाधित राखू शकतो. अर्थातच त्यासाठी धोरणीपणा दाखवावा लागेल.

शेती उत्पादने, धान्य, कपडे या सगळ्या क्षेत्रांमध्ये आपण अमेरिकेकडून विविध प्रकारची सामग्री आयात करतो. त्यावरील करशुल्कामुळे काही बदल घडले तर सर्व क्षेत्रांमध्ये परिणाम बघायला मिळेल. म्हणूनच काही तज्ज्ञांच्या मते, भारताला आपले आयात शुल्क कमी करावे लागले तरी हरकत नाही.

भारताने हा निर्णय घ्यायला हवा. कारण वाढीव ड्युटी कमी न केल्याचा दुष्परिणाम विविध क्षेत्रांप्रमाणेच भारतीय अर्थव्यवस्थेवरही होऊ शकतो. अलिकडेच ट्रम्प यांनी भारताने आयात शुल्क कमी केले असल्याचे नमूद केले आहे. अर्थात सरकारकडून त्याची अधिकृत घोषणा करण्यात आलेली नाही. मात्र तसे होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. दुसरी बाब म्हणजे ट्रम्प यांनी उत्पादनावर आयात शुल्क न आकारता विशिष्ट क्षेत्रासाठी समान आयात शुल्क आकारले जावे, असे मत व्यक्त केले आहे. म्हणजेच धान्याचे क्षेत्र घेतले तर गहू आणि तांदूळ या दोन प्रकारांवर आकारले जाणारे आयात शुल्क वेगळे असू शकते. मात्र ट्रम्प यांच्या मते तांदूळ, गहू, डाळी, तेल या सगळ्यांवर एकच शुल्क आकारले जावे. त्याव्यतिरिक्त याच पद्धतीने इलेक्ट्रॉनिक्समधील लहानापासून मोठ्या वस्तूंचे एकच शुल्क आकारले जावे. आता अमेरिकेची ही मागणी भारत मान्य

करतो का, हे पाहवे लागेल.कारण दोन उत्पादनांच्या आयात शुल्कामध्ये फरक असतो.त्यामुळेच या मागणीकडे भारत कशा पद्धतीने बघतो हे बघावे लागेल. थोडक्यात काहीही असले तरी भारताच्या दृष्टीने आंतरराष्ट्रीय व्यापार वाढवणे गरजेचे आहे. त्या दृष्टीने प्रयत्नही होताना दिसत आहेत.

आपले परराष्ट्रमंत्री विविध राष्ट्रांच्या दौरा करीत आहेत. वाणिज्यमंत्री पीयूष गोयलही अमेरिकेत तळ देऊन बसल्याचे आपण पाहिले. म्हणजेच अमेरिकेशीही बोलणी सुरू आहेत. अर्थातच अमेरिकेशी संबंध जपण्यासाठी काही प्रमाणात आयात शुल्क कमी करावे लागल्यास होणारे उद्योगांचे नुकसान टाळण्यासाठी केंद्र सरकारला आर्थिक पाठबळ पुरवावे लागेल. तेव्हा लवकरच या धोरणाचा विचारही केला जाईल. जागतिक बाजारात टिकून राहायचे असेल आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार वाढवायचा असेल तर आपल्याकडे हे करण्याखेरीज पर्याय राहणार नाही, हे उघड आहे. चीनच्या परराष्ट्रमंत्र्यांनी अलिकडेच एक महत्त्वपूर्ण निवेदन दिले आणि भारत-चीन संबंधांमध्ये फरक पडल्याची कबुली दिली. चार वर्षांपूर्वी या दोन देशांमधील संबंध ताणलेले होते. सीमेवर चकमकी होत होत्या. वातावरण तापत होते. आता मात्र ही धग बऱ्याच प्रमाणात निवळली असून सीमाप्रश्न व्यापाराच्या आड येणार नसल्याचे चीनच्या परराष्ट्रमंत्र्यांनी स्पष्ट केले आहे. गेल्या वर्षी नरेंद्र मोदी आणि चीनच्या अध्यक्षशांची रशियामध्ये भेट झाली होती. त्यावेळी कदाचित त्यांच्यामध्ये झालेली चर्चा अशा प्रकारे फलद्रुप होत आहे, असे आपण म्हणू शकतो. अर्थातच भारतीय अर्थव्यवस्थेवर त्याचा चांगला परिणाम होऊ शकतो. दुसरीकडे भारत बांगलादेशमधील सध्याच्या परिस्थितीचाही फायदा करून घेऊ शकतो. कारण बांगलादेशचा युरोपमधील देशांबरोबर असणारा व्यापार करार २०२७ मध्ये संपत आहे.

बांगलादेशमध्ये अस्थिरता राहिल्यास भारत त्याची जागा घेऊ शकतो. आताही तामिळनाडूमधील तयार कपड्यांची युरोपमधील निर्यात वाढते आहे. आंतरराष्ट्रीय बाजारात तयार कपड्यांमध्ये बांगलादेशचा वाटा १२ टक्के असून आपला वाटा चार टक्के इतका आहे. असे असताना प्राप्तपरिस्थितीत आपण हा मधल्या आठ टक्क्यांचा फरक भरून काढू शकतो. अर्थातच त्यासाठी भारत सरकारने या उद्योगांना साह्य करावे लागेल.म्हणजेच एकीकडे जागतिक अस्थिरता असली, तरी भारत अनेक संधींचे सोने करून परिस्थिती आपल्यासाठी अनुकूल करून घेऊ शकतो.

विचारमंथन, चिंतन करून राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची स्थापन केली.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेल्या मराठा साम्राज्याच्या हद्दीतील नागपूर हे महत्त्वाचे शहर होते. भोसले राजांनी नागपूर प्रांतावर १८५३ पर्यंत राज्य केले. केशव बळीराम हेडगेवार यांचा जन्म याच शहरात १ एप्रिल १८८९ रोजी झाला. नागपूर, यवतमाळ आणि पुणे येथून प्राथमिक शिक्षण घेतल्यानंतर १९१० मध्ये त्यांनी कोलकाता येथील नॅशनल मेडिकल कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला. तेथून १९१४ मध्ये वैद्यकशास्त्राची पदवी घेतल्यानंतर ते नागपुरात परतले. या वर्षात ते बंगालच्या प्रमुख क्रांतिकारकांच्या संपर्कात आले. विदर्भात परतल्यानंतरही त्यांनी हे उपक्रम सुरूच ठेवले. डॉ. हेडगेवार यांनी कधीही व्यावसायिक डॉक्टर म्हणून काम केले नाही.

देशाचे स्वातंत्र्य आणि देशसेवेसाठी चालवल्या जाणाऱ्या विविध कार्यक्रमांमध्ये

सहभागी होऊन त्यांनी अध्ययन सुरूच ठेवले. डॉ. हेडगेवारांनी या वर्षात भारताचा इतिहास, वर्तमान आणि

बनवण्याच्या उद्देशाने याची सुरुवात करण्यात आली आहे. संघाचा हा विचार आणि विस्तार या दोन्ही गोष्टी ब्रिटिश सरकारला अनुकूल नव्हत्या. दिल्लीतील ब्रिटिश अधिकारी एम. जी. हालोट यांनी संघाला रोखण्यासाठी मध्य प्रांत सरकारवर दबाव आणला. अखेर, डिसेंबर १९३३ मध्ये मध्य भारतातील शिक्षक आणि नागरी संस्था कर्मचाऱ्यांना संघाच्या कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होण्यापासून प्रतिबंधित करण्यात आले. या बंदीच्या निषेधार्थ मार्च १९३४ मध्ये विधानसभेत कपात प्रस्ताव मांडण्यात आला. प्रस्तावाच्या बाजूने टी. एच. केदार, आर. डब्ल्यू. फुले, रमाबाई तांबे, बी. जी. खापर्डे, आर. ए. कानिटकर, सी. बी. पारेख, यू. एन. ठाकूर, मनमोहन सिंह, एम. डी. मंगलमूर्ती, एस. जी. सपकाळ आणि डब्ल्यू. वाय. देशमुख यांच्यासह अन्य सदस्यांनी आपले विचार मांडले. संघाच्या संकल्पनेला या प्रकारचा पाठिंबा अभूतपूर्व होता. चर्चेअंती ब्रिटिश सरकारने घातलेली बंदी मागे घेण्यात आली. डॉ. हेडगेवार लिहितात की, सरकारची परिस्थिती अशी झाली आहे की, त्यांना संघावर थोडेदेखील दोषारोपण करणे शक्य होत नाही. विधानसभेत मिळालेल्या यशाने संघ स्वयंसेवकांना स्फूर्ती मिळून संघटनेचे कार्य अधिकच विस्तारले. सुटीच्या काळात हजारो स्वयंसेवक संघाच्या प्रशिक्षण शिबिरात येऊ लागले. दादाराव परमार्थ यांना लिहिलेल्या पत्रात डॉक्टर साहेब म्हणतात की, जेथे संघाच्या शाखा

आला नाही किंवा घरीच बसला असेल तर अथवा एखाद्या दिवशी एखादा स्वयंसेवक शाखेत उपस्थित नसेल, तर लगेच त्याच्या घरी पोहोचून तो का आला नाही याची चौकशी करावी. अन्यथा तो दुसऱ्या दिवशीही शाखेत येणार नाही.

तिसऱ्या दिवशी त्याला संघ शाखेत जाण्यास संकोच होईल, चौथ्या दिवशी त्याला थोडी भीती वाटेल आणि पाचव्या दिवशी तो टाळाटाळ करू लागेल. त्यामुळे कोणत्याही स्वयंसेवकाला शाखेतून अनुपस्थित राहू देऊ नये. सातत्यातील नाना काजरेकर १९३६ मध्ये पुण्यात संघ शिक्षा वर्गात सहभागी होण्यासाठी गेले. पोटाच्या आजारामुळे ते काही कार्यक्रमांपासून दूर राहू लागले. तेव्हा डॉक्टर साहेबांनी स्वतः त्यांच्या समस्येचे निदान करून उपचार केले. डॉ. हेडगेवार यांचे वागणे, बोलणे अतिशय सरळ साधे होते. त्यांच्या संभाषणात आत्मीयता होती. ते अतिशय सहजपणे व आपुलकीने संवाद

स्वयंसेवक तयार केले. जबाबदारी आणि कर्तव्याची निरोगी परंपरा राबवली. याचे एक उदाहरण बी. अग्रवाल यांना लिहिलेल्या एका पत्रातून आढळते, ज्यात ते लिहितात, आगामी उन्हाळ्याच्या सुट्टीत आम्ही त्या (पुणे) भागातील संघ शाखांसाठी पुण्यात अधिकारी प्रशिक्षण शिबिराचे (ओटीसी) आयोजन केले आहे. या शिबिराचे संपूर्ण अधिकार तुम्हाला असतील आणि त्या भागातील शाखांकडून या कामासाठी आवश्यक ते सर्व सहकार्य आपणास मिळेल. स्वयंसेवकांचे मनोर्षय कायम राखण्यात डॉक्टर साहेबांनी कोणतीही कसर सोडली नाही. ते त्यांच्याशी नेहमीच चर्चासंवाद करीत असत.

संघटनेवर चर्चा करताना ते एकदा म्हणाले होते, 'जेव्हा संघाची स्थापना झाली तेव्हा देखील परिस्थिती इतकी प्रतिकूल होती की काम करणे अशक्य आहे असे वाटत होते. अशा अत्यंत कठीण, प्रतिकूल प्रसंगांना न घाबरता, निर्भयपणे आम्ही त्यांना सातत्याने तोंड देत राहिलो. मग आजही परिस्थितीविषयी, अडचणींविषयी प्रश्न का उपस्थित व्हावेत? आजपर्यंत आमच्या कामाची जी काही गती होती ती ठीकच होती. पण पुढे कस होणार? आजपर्यंत आपण जे काही कार्य केले आहे तेवढेच पुरेसे आहे असे तुम्ही मानता का? 'जेवढे काम व्हायला हवे होते तेवढे अद्याप झालेले नाही आणि आम्ही तेवढे केलेले नाही, असे उत्तर प्रत्येक स्वयंसेवकाच्या मनात तरी

रा. स्व. संघ : पहिली १५ वर्षे

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे संस्थापक डॉ. हेडगेवार यांच्या महाप्रयाणाच्या तेराव्या दिवशी म्हणजेच ३ जुलै १९४० रोजी नागपुरात डॉक्टरसाहेबांना श्रद्धांजली अर्पण करण्यासाठी सभेचे आयोजन करण्यात आले होते. सरसंघचालक म्हणून त्यांचे स्मरण करून श्रीगुरुजी म्हणाले की, डॉक्टर साहेबांच्या कार्यामुळे पंधरा वर्षात एक लाख स्वयंसेवकांचे संघटन झाले. रा. स्व. संघाच्या संदर्भात दत्तोपंत तेंगडी म्हणतात, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची स्थापना कोणत्याही उतेजना किंवा भावनेतून झालेली नाही. एक थोर पुरुष, जन्मजात देशभक्त डॉक्टरजी, ज्यांनी लहानपणापासूनच आपल्या उल्कट देशभक्तीचा परिचय दिला.

सर्व गोष्टींचा अभ्यास केला आणि त्यांच्या काळात चाललेल्या सर्व आंदोलनांत, चळवळीत भाग घेतला, काँग्रेस आणि हिंदू सभेच्या आंदोलनांमध्येही भाग घेतला, बंगालमध्ये क्रांतिकार्यांचा अनुभव घेतला. सर्व प्रकारच्या चळवळीत सहभाग घेतल्यानंतर सखोल

भविष्याशी जोडून राष्ट्रवादाच्या मूळ प्रश्नाचा विचार केला. परिणामी भाऊजी काबरे, अण्णा सोहोनी, विश्वनाथराव केळकर, बाबुराव भेदी आणि बाळाजी हुद्दार यांच्यासोबत २५ सप्टेंबर १९२५ (विजयादशमी) रोजी त्यांनी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची स्थापना केली. तेव्हा हे संघटन केवळ 'संघ' या नावाने ओळखले जायचे. त्यात सहा महिन्यांनंतर म्हणजे १७ एप्रिल १९२६ रोजी 'राष्ट्रीय' आणि 'स्वयंसेवक' हे शब्द समाविष्ट करण्यात आले. नागपूरनंतर १९२९ मध्ये वर्धा आणि त्यानंतर १९३२ मध्ये पुण्यात संघकार्यास प्रारंभ झाला. लवकरच महाराष्ट्रातील इतर शहरांमध्येही संघकार्याचा विस्तार होऊ लागला. १९२९ मध्ये संघाच्या शाखांची संख्या ३७ होती. ती १९३३ पर्यंत १२५ एवढी झाली. डॉ. हेडगेवार एका पत्राद्वारे लिहितात, आम्ही राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे कार्य कोणत्याही एका शहरासाठी किंवा प्रांतासाठी सुरू केलेले नाही. आपल्या संपूर्ण हिंदुस्थानला लवकरात लवकर सुसंघटित करून हिंदू समाजाला स्वसंरक्षण आणि बलशाली

सुरु होऊ शकतात तेथे जाण्यास माझी परवानगी आहे. त्यामुळे त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली संघटनेच्या विस्तारासाठी देशभर प्रवास होऊ लागला. श्रीगुरुजी (पंजाब), भाऊराव देवरस (लखनौ), राजाभाऊ पातुरकर (लाहोर), वसंतराव ओक (दिल्ली), एकनाथ रामडे (महाकोशल), माधवराव मुळे (कोंकण), जनार्दन चिंचाळकर आणि दादाराव परमार्थ (दक्षिण भारत), नरहरी पारिख आणि बापूराव दिवाकर (बिहार) आणि बाळासाहेब देवरस (कोलकाता) यांनी संघाच्या कार्याचा विस्तार करण्यास सुरुवात केली. परिणामी, जवळपास एक दशकांनंतर देशभरात ६०० पेक्षा जास्त शाखा आणि सुमारे ७०,००० स्वयंसेवक सक्रिय राहून उपक्रमात कार्यरत होते.

१९३९ पर्यंत दिल्ली, पंजाब, बंगाल, बिहार, कर्नाटक, मध्य प्रांत, मुंबई (वर्तमान महाराष्ट्र आणि गुजरात) येथे संघाच्या शाखा स्थापन होऊ लागल्या. १९३५ मध्ये एका भाषणात डॉ. हेडगेवार म्हणतात, एखादा स्वयंसेवक आज चालत्या प्रकारे काम करत असेल आणि उद्या जर तो शाखेत

साधायचे. संघाचे कार्य हे राष्ट्र कार्य असल्याने त्यांनी सर्वांना कुटुंबातील सदस्यांप्रमाणे वागवले. परस्पर जवळीक, घनिष्टता, आपुलकी आणि स्नेह संबंधांच्या आधारावर त्यांनी नियमित स्वयंसेवक तयार केले. कोणत्याही अपरिहार्य कारणामुळे संघाच्या कार्यात व्यत्यय येऊ नये, असे त्यांचे मत होते. केवळ संख्या वाढविणे नव्हे तर देशभरातील हिंदूंना संघटित करणे हा त्यांचा उद्देश होता. यासाठी संघाचे कार्य आयुष्यभर करावे लागणार असल्याचे त्यांनी स्पष्ट केले. समाजातील नैसर्गिक सामर्थ्य, क्षमता जागृत करणे हेच संघाचे अंतिम ध्येय असेल, असेही त्यांनी सांगितले. १९२० मधील काँग्रेसच्या नागपूर अधिवेशनात मध्य प्रांतातील ३१ कार्यकर्त्यांमध्ये डॉ. हेडगेवार यांचाही समावेश होता. या अधिवेशनात त्यांना स्वच्छता आणि स्वयंसेवकाची जबाबदारीही देण्यात आली. सर्व प्रांतातील एकूण १४५८२ प्रतिनिधींनी या अधिवेशनात सहभाग घेतला होता. यात डॉ. हेडगेवार यांनी व्यवस्थापन आणि परिचालनाचे कार्य उत्तम प्रकारे केले. पुढे त्यांनी त्याच पद्धतीने

येईल असे मी निश्चितच म्हणू शकतो'. प. पू. डॉ. हेडगेवार १५ वर्षे संघाचे प्रथम सरसंघचालक होते. या काळात संघ शाखांच्या माध्यमातून संघटना बांधण्याची पद्धत डॉक्टरसाहेबांनी विचारपूर्वक विकसित केली होती. संघटनेच्या या तंत्रासोबतच राष्ट्रीयतेचा महामंत्रही होता. संघाच्या चांगल्या शाखा तयार करा, ते जाळे शक्य तितके घट्ट विणत राहा, संपूर्ण समाजाला संघशाखांच्या प्रभावाखाली आणा, तेव्हा राष्ट्रीय स्वातंत्र्यापासून आपल्या सर्वांमार्फत प्रगतीपर्यंतचे सर्व प्रश्न नक्कीच सुटतील, अशी ग्वाही ते देत असत. या काळात ते ज्यांच्या संपर्कात आले त्यांनी त्यांची आणि त्यांच्या कार्याची नेहमीच प्रशंसा केली. ज्यात महर्षी अरविंद, लोकमान्य टिळक, पं. मदनमोहन मालवीय, स्वा. विनायक दामोदर सावरकर, डॉ. बा. शि. मुंजे, विठ्ठलभाई पटेल, महात्मा गांधी, सुभाषचंद्र बोस, डॉ. श्यामाप्रसाद मुखर्जी आणि के. एम. मुन्शी इत्यादी नामवंतांचा प्रामुख्याने समावेश होता. ('विचार'वरून साभार)

प्रदूषणामुळे कोडला १३१ शहरांचा श्वास

भारतातील सर्वाधिक प्रदूषण करणारे सुमारे ८० टक्के कारखाने उत्तर प्रदेश आणि हरयाणामध्ये आहेत. पर्यावरण वाचवण्यासाठी कडक नियम आखले जात असताना आर्थिक चणचण आणि सरकारी दबावामुळे अनेक कारखाने अडचणीत आले असले, तरी १३१ शहरांमधील हवेत श्वास घेणे म्हणजे साक्षात विष प्राशन करण्यासारखे असल्याचे म्हटले जात आहे. २३ मार्चच्या हवामान दिनाच्या पृष्ठभूमीवर घेतलेला या गंभीर प्रश्नाचा मागोवा.

एकूण ११४० जीपीआयपैकी १७४ ने स्वतःहून काम करणे थांबवले आहे; पण चांगली गोष्ट म्हणजे उर्वरित ९६६ कारखान्यांपैकी ९५७ कारखाने पर्यावरणविषयक नियमांचे पालन करत आहेत. म्हणजेच हरयाणातील बहुतांश कारखाने आता प्रदूषण कमी करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत; मात्र छत्तीसगड आणि गुजरातमधील बहुतांश कारखाने अजूनही नियमांचे पालन करत नाहीत.

छत्तीसगडमध्ये २९ पैकी ८ कारखाने पर्यावरणाला हानी पोहोचवत आहेत. संपूर्ण भारताबद्दल बोलायचे झाल्यास ८१ टक्के (२८४९) 'जीपीआय' अजूनही चालू आहेत तर १९ टक्के कारखाने ६७० स्वतः बंद झाले आहेत. आकडेवारी दर्शवते की, ९७ टक्के 'जीपीआय' पर्यावरणीय नियमांचे पालन करत आहेत. केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ (सीपीसीबी) नुसार, 'जीपीआय' कारखाने नदी किंवा नाल्यांमध्ये सोडपाणी सोडतात, घातक रसायने वापरतात किंवा ऑक्सिजनचे पाणी लक्षणीयरीत्या कमी करतात.

पर्यावरण वाचवण्याची जबाबदारी केवळ केंद्र सरकारची नाही, तर राज्य सरकारांचीही त्यात महत्त्वाची भूमिका आहे. आजघडीला केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ (सीपीसीबी) आणि राज्य प्रदूषण नियंत्रण मंडळा (एसपीसीबी) मार्फत पर्यावरण, वन आणि हवामान बदल मंत्रालय देशभरातील औद्योगिक युनिट्सवर लक्ष ठेवते. प्रदूषण करणाऱ्या उद्योगांना यापुढे सोडले जाणार नाही, असा इशारा सरकारने दिला आहे. सर्व ग्रांसे पोल्युटिंग इंडस्ट्रिज (जीपीआय)चे 'ऑनलाईन कंट्रियुअस एफ्लुएंट मॉनिटरिंग सिस्टिम' (ओसीईएम एस)द्वारे रिअल-टाइममध्ये निरीक्षण केले जात आहे. याचाच अर्थ या कारखान्यांकडून नदी-नाल्यांमध्ये घाण पाणी सोडले जात असल्याचे दिसून येत आहे.

नियमांचे पालन न करणाऱ्या २१ कारखान्यांना 'कारणे दाखवा' नोटीस बजावण्यात आली असून ७३ कारखाने बंद करण्याचे आदेश देण्यात आले आहेत. त्यापैकी ५५ उत्तर प्रदेशमध्ये तर पाच हरयाणामध्ये आहेत. २०२२ ते २०२४ पर्यंत 'सीपीसीबी'ने २६८ औद्योगिक युनिट्सची तपासणी केली आहे. 'सीपीसीबी'ने अशा १७ युनिट्सची ओळख पटवली आहे, जिथे प्रदूषण परंपरागत

सर्वाधिक शक्यता आहे. त्यात रासायनिक उद्योग, साखर कारखाने, कापड उद्योग, कागद उद्योग आणि चर्मोद्योगांचा समावेश आहे. डिसेंबर २०२४ मध्ये लोकसभेत विचारण्यात आलेल्या प्रश्नावर उत्तर देताना सरकारने म्हटले होते की, तपासणीदरम्यान एकूण १२९ युनिट्स आढळून आली, जी पर्यावरण नियमांचे पालन करत नाहीत. या युनिट्सवर विविध प्रकारे कारवाई करण्यात आली. त्यातील पाच युनिट बंद करण्याचे आदेश देण्यात आले. ६७ जणांना 'कारणे दाखवा' नोटीस किंवा तांत्रिक सूचना देण्यात आल्या. 'एसपीसीबी'ला ४१ प्रकरणांमध्ये निर्देश देण्यात आले होते.

सर्वाधिक प्रदूषण करणाऱ्या उद्योगांमध्ये ब्रुअरीज (किण्वन उद्योगांसह) साखर कारखाना (खांडसरी वागळता) खतनिर्मिती संयंत्रे, कापड बनवण्याचे कारखाने (पल्लिंपसह किंवा त्याशिवाय) क्लोर-क्षार उद्योग, औषधनिर्मिती कारखाने (फक्त मूलभूत औषधे, फॉर्म्युलेशन वागळून) पेंट उत्पादन, कीटकनाशके तयार करणारे कारखाने (फॉर्म्युलेशन वागळता) तेल शुद्धीकरण, चामडे उद्योग, पेट्रोकेमिकल उद्योग (फक्त कच्चा माल वापरत नाही तर त्यांचे उत्पादन), सिमेंट उद्योग, थर्मल पॉवर प्लांट (बीज जनरेटर), लोह आणि पोलाद उद्योग (अयस्क/स्क्रॅप पासून एकात्मिक स्टील प्लांटपर्यंत), जस्त वितळवणारा कारखाना, तांबे वितळवणारे कारखाने, अॅल्युमिनियम स्मेल्टिंग प्लांट्स यांचा समावेश असून त्यांना प्रदूषण मर्यादा ठरवून दिल्याचे सरकारचे म्हणणे आहे. ८० हून अधिक उद्योगांसाठी पर्यावरणीय मानके तयार करण्यात आली आहेत. 'एसपीसीबी' कारखाना चालवू शकतो की नाही हे ठरवते आणि कारखाने नियमांचे पालन करत आहेत की नाही हेदेखील तपासतात. एखाद्या कारखान्याने नियम मोडल्यास त्याच्यावर कायदेशीर कारवाई केली जाते.

प्रदूषण स्तरावर लक्ष ठेवण्यासाठी सर्व 'जीपीआय'ला 'ऑनलाईन मॉनिटरिंग सिस्टिम' (ओईएमएस) स्थापित करणे आवश्यक आहे. देशातील १३१ शहरे अशी आहेत, जेथील हवेत श्वास घेणे म्हणजे साक्षात विष प्राशन करण्यासारखे असल्याचे म्हटले जात आहे. धक्कादायक म्हणजे देशातील सर्वाधिक प्रदूषित शहरांमध्ये महाराष्ट्राचा क्रमांक पहिला आला आहे. दुसऱ्या

क्रमांकावर उत्तर प्रदेश आहे. त्यानंतर तिसऱ्या क्रमांकावर आंध्र प्रदेश आहे. सरकारने यापैकी सर्वाधिक १९ शहरांची आकडेवारी जाहीर केली आहे. लोकसभेमध्ये एका सदस्याने विचारलेल्या एका प्रश्नावर केंद्रीय पर्यावरण मंत्री भूपेंद्र यादव यांनी यासंदर्भात माहिती दिली आहे. देशातील २४ राज्यांमधील १३१ शहरांतील प्रदूषणाची पातळी खुपच वाढली आहे. त्यापैकी १९ शहरे अधिक धोकादायक पातळीच्या प्रदूषणाचा सामना करत आहेत. या शहरांना 'नॅशनल क्लीन एअर प्रोग्राम' (एक्यूआय)मध्ये निरीक्षणाखाली ठेवण्यात आले आहे.

या शहरातील 'एक्यूआय' पातळीचे सातत्याने निरीक्षण केले जात आहे. सरकारने २०२५-२६ पर्यंत या शहरातील प्रदूषण ४० टक्क्यांपर्यंत घटवण्याचे टागट ठेवले आहे. हे टागट 'नॅशनल एंबियंट एअर क्वालिटी स्टॅंडर्ड्स' नुसार निश्चित केले आहे. प्रदूषित शहरांपैकी बहुतांश शहरांची लोकसंख्या ८० लाखाहून अधिक आहे. महाराष्ट्रात १९ सर्वात जास्त प्रदूषित शहरे आहेत, उत्तर प्रदेशमध्ये १७, आंध्र प्रदेशमध्ये १३, पंजाबमध्ये ९, मध्य प्रदेश, हिमाचल प्रदेश आणि ओडिशातील प्रत्येकी सात शहरे सर्वाधिक प्रदूषित आहेत.

अकोला, अमरावती, छत्रपती संभाजीनगर, बदलापूर, चंद्रपूर, जळगाव, जालना, कोल्हापूर, लातूर, मुंबई, नागपूर, नाशिक, नवी मुंबई, पुणे, सांगली, सोलापूर, ठाणे, वसई, विरार आणि उल्हासनगर ही महाराष्ट्रातील सर्वाधिक प्रदूषित शहरे बनली आहेत. उत्तर प्रदेशमधील आगरा, प्रयागराज, अनूपरा, बरेली, फिरोजाबाद, गजरीला, गाजियाबाद, गोरखपूर, झांसी, कानपूर, खुर्जा, लखनऊ, मोरादाबाद, नोएडा, रायबरेली, वाराणसी आणि मेरठ ही शहरे प्रदूषित आहेत. आंध्र प्रदेशमधील अनंतपूर, चित्तूर, एलुरु, गुंटूर, कडपा, कुरुनूल, नेल्लोर, ओंगोलो, राजामुंद्री, श्रीकाकुलम, विजयवाडा, विशाखापट्टणम आणि विजयानगर, पंजाबमधील अमृतसर, डेरा बाबा नानक, डेरा बस्सी, गोबिंदगढ, जालंधर, खन्ना, लुधियाना, नयानांगल आणि पटियाला ही शहरे प्रदूषित आहेत. या शहरांमधील प्रदूषण कमी करण्याचे आव्हान सरकारसमोर आहे. (लेखक पर्यटनविषयक अभ्यासक आहेत.)

पर्यावरण

मिलिंद बेंडाले

भाऱतातील औद्योगिक विकास देशाच्या अर्थव्यवस्थेसाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे. नवे कारखाने, नवे रस्ते, नवी शहरे वसवली जात आहेत; पण सोबतच प्रदूषणाची समस्या बनली आहे. नुकत्याच समोर आलेल्या एका अहवालात दिसून आले आहे की, भारतातील सर्वाधिक प्रदूषण करणाऱ्या कारखान्यांपैकी सुमारे ८० टक्के कारखाने दोन राज्यांमध्ये आहेत. या राज्यांमधील अनेक कारखाने जुन्या पद्धतीने चालत असून त्यामुळे अधिक प्रदूषण होत आहे.

अनेक वेळा प्रदूषण कमी करण्यासाठी घालून दिलेले नियम कारखाने पाळत नाहीत. त्यामुळे समस्या आणखी वाढतात. या राज्यांमधील लोकसंख्याही झपाट्याने वाढत आहे. त्यातून निघणारा धूर, घाण, पाणी आणि कचरा आपल्या आजूबाजूचे वातावरण प्रदूषित करत आहे. त्यामुळे श्वास घेण्यात अडचण, डिहायड्रेशन, आजार यासारख्या समस्या वाढत आहेत. देशात असे ३५९९ कारखाने आणि संयंत्रे आहेत, जे सर्वाधिक प्रदूषण करणारे उद्योग (ग्रांसे पोल्युटिंग इंडस्ट्रिजजीपीआय) मानले जातात. हे उद्योग कठीण टप्प्यातून जात आहेत. त्यांना शासनाचे नियम पाळावे लागतात.

पर्यावरण वाचवण्याच्या उपायांकडे लक्ष द्यावे लागते आणि त्याचबरोबर त्यांना आपले आर्थिक अस्तित्व टिकवून ठेवायचे असते. या उद्योगांसमोर तीन मोठी आव्हाने आहेत. प्रदूषण कमी करण्यासाठी सरकारने कायदे कडक केले आहेत. उद्योगांमधून निघणारा धूर, रसायने आणि घाण पाणी यामुळे पर्यावरणाची हानी होत आहे. नवीन सरकारी नियमांचे पालन करण्यासाठी उद्योगांना अधिक खर्च करावा लागतो. त्यामुळे त्यांच्या उत्पन्नावर परिणाम होतो. देशाच्या 'जीपीआय'मध्ये एकट्या उत्तर प्रदेशचा वाटा ४७ टक्के आहे. त्यामुळे हे राज्य भारतातील औद्योगिक प्रदूषणाचे सर्वात मोठे केंद्र बनले आहे. हरयाणा दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. येथे